

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

II том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

A 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баста кеңесі шешімімен ұсынылған
(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жаңындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

Ғылыми-редакциялық кеңес:

Ж. Дәдебаев (*торага*), Ө. Әбдіманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәлібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарапқ,
А. Темірболат, Ж. Тілегөв, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (*хатшылар тобының
жетекшісі*), И. Әзімбаева (*жауапты хатышы*), Ә. Жапарова (*хатышы*)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор *К.К. Мәдібаев*

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Дәдебаев*

Құрастырылған, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ә. Тарапқ*

A 13   Абайтану. Таңдамалы еңбектер. II том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә. Тарапқ; жалпы ред баск. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 264 б.

ISBN 978-601-04-1283-5

Абайтану ғылыми бойынша жарық көріп отырган таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай тұралы сөз» толғауымен ашылған. Екінші томға абайтану саласында 1940 жылдан 1960 жылға дейін жарық көрген, уақыт сыйнан өткен, ғылыми және тағылымдық маңызы үлкен еңбектердің таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жогары сыйып окушылары мен жогары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көшпілікке арналған.

II томға енген таңдамалы еңбектер елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық өлеуеттің артуына, қоғамдық санаудың дамуына ықпал етеді.

Том 3979/ГФ4 «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнараалық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1282-8

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

Мұхтар Әуезов

АБАЙДЫҢ ӘМІРБАЯНЫ

Абай осы күнгі Семей облысындағы Шыңғыс тауын жайлап тобықты руының ішінде 1845 жылы туған. Абайдың өз әкесі – Құнанбай, атасы – Өскембай, арғы атасы – Үргызыбай. Аталарының барлығы да – ру ішінде үстемдік жүргізген адамдар. Ақынның бұлардан арғы аталары Айдос, Олжай болады. Олжайдың үш ұлы: Айдос, Қайдос, Жігітек. Тобықтының атақты жуан биі Кенгіrbай – осы Жігітектің баласы, Қайдостан Бөкенші, Борсақ тарайды.

Айдос өз басы би де, бағлан да болған емес. Қайта момын, жасық адам болғандықтан, ол туралы «Шеккен түйеге міне алмайтын жаман Айдос» дейтін мәтел бар. Осы Айдостың Айпара деген әйелінен төрт ұл туады. Бұлар: Үргызыбай, Көтібақ, Топай, Торғай.

Айпара ер қайраты бар, есті, адуын әйел болған. Өзінде, бір жағынан, тапқыр шешендік, бір жағынан, бақсы құшнаштық сияқты сөүегейлік те болған. Айпараның өзінен қалған бір ауыз сөз – төрт баласына берген аналық сын сөзі. Соңда:

Шыңжыр балақ, шұбар төс Үргызыбайым,
Тоқпақ жақды торыайғыр Көтібағым.
Әрі де кеппес, бері де кеппес Топайым
Сірә да, онбас Торғайым, –

дейді.

Сол шешесі дәме қылған Үргызыбай өзге туысынан анық артық болып, озып шығып, ортасы дәме қылған жігіт болады. Тобықтының сол күндеңгі биі Кенгіrbай өзге барлық жас-желеңнің ішінен Үргызыбайды сынайды. Ел сөзіне араластырып, баулып жүреді. Ол кез – көп бидің парашыл кезі. «Сыбаға» деп, «жол» деп мол параны бадырайтып алып жатады.

Кенгіrbайға да осы жөнде көп жаманат еретін. Соның мысалы байы өлген қаралы бір әйелдің даусынан байқалады. Ері жанжал-төбелесте өліп, есе ала алмай отырған әйел:

Мойны, басы былқылдан,
Ырғызбай жүрді араға,
Кенгіrbай толды парага,
Парага алған қара атан,
Тігілгей еді қараңа, –

деген.

Ырғызбайды баулып өсірген Кенгіrbай өзіне серік етіп жүргендे, сол інісі ертерек өліп қалады. Ырғызбайдың өзге бір ерекшелігі – жас кезінде үлкен ас, ұлы дүбір жиында құреске түсे�тін үлкен балуан болған. Уақытында қазақтың көп руларының арасында зор лақап болып жайылған бір құресі бар. Ол – қазақ, Қоқан халықтары жиналған бір аста «Қоңыраулы балуан» деген түйе балуанды жыққаны.

Ырғызбайдың бірнеше баласы болған. Олары: Үркер, Мырзатай, Жортар, Өскембай. Өскембай Ырғызбайдың өзге балаларының ішіндегі ең артығы болады. Кенгіrbай Ырғызбай өлген соң оның орнына Өскембайды үстайды. Бертін келіп, өзі қартая бастаған кезінде өз орнына Өскембайды би етпек болады. Сол күнің жолы бойынша батасын беріп, Өскембайды би қояды.

Өскембай өзінің ел менгеру өдісінде, ең алдымен, көпті мезі қылған паракорлық мінезінен бойын қашаңдау үстаяға тырысқан. Ел ортасында сакталып қалған сөздің бірінде: «Ісің адап болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар», – деген соз бар. Бұл да билдердегі сатымсақтық, жемқорлық дағдыны көрсетеді. Содан мезі болған, жиренген ел өз сынын әр түста қатты айтып отырған.

Қайырсыз болған жазынан,
Қайырлы болған қыс артық.
Көрінбеген алтыннан,
Пайдасы тиген мыс артық.
Пара жеген билерден,
Қасқыр алған ит артық, –

деген сөздер би атаулының қайсысына болса да сын, таразы төрізді еді. Парашыл әкім кім болса да оған ел сыны бет-жүзіне қарамай қатты айтылатын. Би ғана емес, халықты менгерген хан, төреге де соны ашып айтатын. Сол Кенгіrbай тұсында найманды билеген мықты төре Бопыға айтылған бір сын сөзде:

Бопекемнен төрелік іс кептеген,
Жегеніне Байыстай ел жетпеген.
Қара сөзге құбыладан ескен желдей
Алдынан тоқтылы-қой дау бітпеген, –

дейді. Парашыл, жегіштік елдің дау-шарына бітім таптырмай көпке кесір болған соң осындаі аңы мықыл да, қатты, қатал сын да көп туып, ел аузында күнде айтылып жүре берген. Сондықтан Өскембай бұл жағынан тиімді болады. Бірақ осындаі болумен қатар, елді күшпен, зілмен аламын деп, кейде оқыс, қатал мінезді көп қолданған. Мысалы, бір уақыт алдына жүгініске келіп отырған Мәмбетей деген кісіге ашуланып, мұрнын кесіп алған сияқты ісі жаңағы айтқанға дәлел. Озбыр, зорлықшыл, жыртқыштық мінез иесі екенін де танытады.

Өскембай орта жасқа келгенде, баласы Құнанбай ержетіп, атқа мінген. Құнанбай 1804 жылы туған. Шешесі Зере кісі ренжітпейтін жұмсақ мінезді әйел болған. 1850 жылы 72 жасында Өскембай өледі. Зере ерінен кейін көп жасаған. Ол бертін келіп, тоқсанға жетіп өледі. Мұның ақын болатын немересі – Абайдың бала, бозбала күнінде ауылдың бәрі Зерені «кәрі өже» дейді екен. Кәріліктен құлағы естімейтін болады. Бала-ларына дұға оқытып үшкірте береді. Сонда өз қолындағы немересі Абай кәрі өжесінің құлағына өлең айтып келіп үшкіреді екен.

Құнанбай жасында әке-шешесі мен өскен ортасынан алған тәрбиеден басқа оку тәрбиесін көрмеген. Мұның орайына жас күндегі өмірі елдің ол кездегі дағдысы бойынша батырлық, жорықшылық сияқты істерге көбірек ауған. Өзі құрбы жас жігіттердің ішінде мықты, наизагер болып та саналған. Жасында осындаі өмірге салынған Құнанбай кесек мінезді, қатты адам болған. Қаттылығы өншейін ағайынға ғана емес, әке-шеше, жанашыр жақынға да бір қалыпта болған сияқты.

Ел билеп, іс басқаруға келгенде, Құнанбай әкесінен айла-лы болған. Мұның кісілікке толық іліккен кезінде Сібір даласы «1822 жылдағы Сібір қазактарына арналып шыққан жарғы» бойынша округке бөлініп, «округтік приказдар» билейтін. Округтің бастығы – аға сұлтан, приказдың қалған екі мүшесінің бірі – үкі-

мет чиновнигі (елдің көбі мұны «Майыр» дейді). Үшінші мүшесі – султан атанады. Осы кезде Құнанбай екі жылдай аға сұлтан болады.

Бұрыннан өз орталарынан біреудің болуына көп тілеулес болып жүрген ру жуандары Құнанбайдың аға сұлтан болуын Бекейханның нөсілі Құсбек, Жамантайдың партиясынан, патша саясатынан дегісі келмей, «Құнанбайдың басының қасиетінен» деп кеткен. Сол кездегі атқамінерлер аузындағы аңызға қарағанда, Құнанбай «қарадан хан болған» деп аталады.

Құнанбай бірде тобықтының старшинасы (ол күнгі болыс есепті), бірде жанағыдай аға сұлтан болып жүрген кезде басынан талай үлкенді-кішілі уақыфалар атқарған. Ақын Абайдың алдыңғы атапарындай емес, Құнанбай жайында ел жадында қалған аңыз-әңгіме аса көп. Себебі Құнанбай өз түсындағы ел билеушілердің көбінен катал, салмақты болады. Ақыл, ой да, қажыр-қайрат та, әмір, билік батылдығы да жөне халыққа батқан қатты, кесек іс-қимылдары да бұның атын көпке мәлім еткен.

Ол жайындағы әңгімелерді ақын Абай атына байланыстырымай-ақ неше алуан ғып ел аңызы көп сақтаған, көпкі жайған. Шынында, Құнанбайдың ұзақ өмірі (ол 80 жасқа жетіп өлген) қили-қили уақыға аса бай еді. Өскембайдың өзі барда ел ішін ерте қолға алған Құнанбай ру тартысының зор қақтығысын жасырақ шағында да бірнеше көреді. Ондағы тартыс тобықтының өз ішіндегі тартысы емес, сырт рулармен тартысы. Мысалы, Құнанбайдың 30 жастағы шағында Өскембай ауылын найман шабады. Найман қолының мықты басшысы Серікбай көп қол жиып кеп, бекініс алып жатып, бірнеше тұн ауыл шауып, жылқыға тиеді. Қатты кимыл соғыста Құнанбай тап ортада өзі жүреді. Найман көп кісі тұтқын қалдырады. Тобықты жылқыны алғызбайды. Бірақ осы соғыста Құнанбай жағынан көп кісі найзаға шаншылып, қатты жарадар болады да, Өскембайдың бір азамат баласы қаза табады. Ол Болсамбек деген асырап алған баласы болатын. Мұны Зере Құнанбаймен бірге бауырына салып өсірген еді.

Найманнан Өскембай ауылында тұтқын болып, көп азап көрген жандардың ішінде Қожамжар деген ақын да болған. Осы шабуыл, зор пәлені Қожамжар өзі уақытында көп өлең еткен.

Бұл пәленің арты Қарқаралы приказының, Аягөз ұлықтарының қатты кірісken ісі болып, ақыры Омбы ұлығының кеңселеріне шейін барады. Соңғы жылдар табылған архивте тобықты жағының барлық жауабын, дауын айтып, бар тартысты басқарып жүрген кісі би Өскембай емес, әкесі берген тапсырма бойынша, бар тергеу-талқыны өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады.

Құнанбай аға сұлтан болған уақытында тобықтыға старшиналыққа өзінің токал шешесінен туған Майбасар деген інісін сайлаған. Ел мұны адамшылық, ақыл, мінез жағының қайсысынан болса да елге залалды әкім деп бағалады. Майбасардың содырлы, зорлықшыл қылышының салдарынан жігітек деген ру, бастығы Бөжей болып, Құнанбайға қарсы болады. Бірақ бірде аға сұлтан болып жүрген Құнанбай өрі сырт елдерге атақты, үкіметке салмақты болып алып, жігітекті де, басқаларды да бойымен басып жыға берген. Сонымен, алғашқы араздық, жаулық кейін ұзақ замандарға созылып кетсе де Құнанбай тұсындағы алыстың бір буыны жігітектің женілуйімен біtedі. Құнанбай жігітектің он жеті адамын Сібірге айдатады. Ол кез патшалық ұлығына қазақ сахарасының жаңа-жаңа бойсұнып келе жатқан кезі болады. Сотталу, абақтыға жабылу, айдалу дегендер ел көрмеген үлкен сүмдүқ салалатын.

Кұдая, елді сакта сотталғаннан,
Тенселіп екі қолын бос салғаннан, –

дейтін кез.

Құнанбайдың бұл айдатуы өз өмірін зорлықпен танытпақ болған қatalдығынан еді. Ол сол кезде тобықты ішінде талай руды жерінен көшіріп немесе өзіне жақын ру басыларға шұрайлы жер өперіп жүрген. Бекенші, борсақты жерінен көшіру, жуантаяқты, қара батырды көшіріп, жерін алу, көкшені көшірмек болу – бәрі де сол үлкен көрінеу зорлықтың айғақтары еді. Жігітекпен үлкен араздық та осы жөннен туып, кейін үлғайған өштікке айналған. Сонымен, Құнанбай: «Елді қарсыластырмай, қорқытып, жасытып жіберемін», – деп көп жанды жер аударған соң кейінгі көп заманға, көп буынға шейін ұмытылмастық кек, жаулық қала-

ды. Бері келе өсіп, іске араласатын жас Абайдың алдында әкесі тастап кеткен осындаі зор пәле – зұлымдық, зорлық түрған-ды. Абайдың одан жиреніп, қарсы болып өспесіне шара жоқ еді.

Бір Құнанбай емес, осы кезде ел ішінде жауласқан күшті жуаннның бәрі де бір-бірін ұлық арқылы жер аударып, жазалатып жүреді. Құнанбайдың өзін де жігіттер бір шакта женермен болып мендетіп барып, қуғын қағазды молайтып, Омбы қаласына шейін тергеуге апарып әренгे қалған.

Ел ішінде кісі сottaудың алды бір қақтығыс емес, талай пәле болып келеді. Оның кей кездері барымта, төбелес, шабуыл жөне толып жатқан сияз, тартыс-жұлыс болады. Бейбіт елдің арасын атшабар, стражник сияқты беймаза шолақ өкім кернейді. «Қара қозы жеп, қара елтірі қайқая киіп» дейтін сотқарлар молаяды. Сияз деген бір ауыр салмақ тағы бар. Ол орнаған жер тың бір обырдың орнағанындаі. Ел жуандары бір руға ызғарын откізем дегенде, сол рудың үстіне сияз құрады. Халық күйінің ауыр кезінде құрып, өсіресе берекесін кетіреді. Осындаі сияздың бірін Құнанбай көкше руының ішінде өткізбек болған екен. Мезгіл – қыс, ел қысан қүйде түрған шак. Сонда көкшеден Бектас деген кісі Құнанбайға келіп: «Е-е, Құнанбай, жарқырап жаз шықпаушы ма еді? Құрқіреп күн шықпаушы ма еді? Қыстың айы алтау еді, енді сенімен жетеу болды ма?» – депті.

Құнанбай тұсында тобықты ішінде мұнымен тең түсетін бастас адамдар: Бәжей, Қаратай, Байсал, Сүйіндік, Байдалы, Тұсіп сияқты кісілер болған. Мұның қобімен Құнанбай бірде дос, бірде араз болып өтеді. Қатты жүлкесін кісілері де осы топтың ішінде. Әрине, Құнанбай басының қайшылығы көп болған. Ол – феодалдық дәүрінің өз тобының бел баласы. Ісі мен мінезінде заманының талай айқын таңбасы бар. Мысалы, Құнанбайға да алым, түсім аз болмаған. Ол түсімнің аты – пара. Сол жөнінде Балта ақынның бір сөзін мысал етуге болады. Балта ақынға бір кездескенде Құнанбай:

Агалейкумәссәләм, ақын Балта,
Болып сен жаралдың гой шараң орта.
Шашшар менен Башшаның құртын үрлап,
Салдырдың оң жағыңа майлы қалта, –

депті. Сонда Балта:

Шарам орта болды ғой шараңыздан,
Есіркесең, бөліп бер қараңыздан.
Мен үрласам құрт пенен май үрлаппын,
Сіздің жеген арам ба парапыздан? –

деген екен.

Осының мысалына Сүйіндіктің бір сөзі де күәлік етеді. Сүйіндік ауылы бір жылы жау түсіріп, сол жаудан олжаға бір жақсы қара ат алады. Қара аттың соғыста шекесіне сойыл тиіп, басы жарық болып түскен екен. Сонда да Құнанбай қызығып, Сүйіндіктен сауғаға сол атты сұрата жібереді. Бірақ осының алдында жуантаяқ руынан Бостан дегеннің ауылы Сүйіндіктің бір айғыр үйірі қысырағын апарып сойып алған. Сүйіндік Құнанбайға шаққанда, ол Бостаннан бір айғыр алған екен. Соның салдарынан Сүйіндіктің дауын аяқтатпай жүреді. Жаңағы қара атты енді Сүйіндік Құнанбайға бергелі жөнелтіп жатып:

Айбында қара аттың басы жарық,
Өзім семіз болғанмен көңілім арық.
Бостанның қорасына қонар едім
Құнанбай қор қылмаса айғыр алыш, –

деп бір ауыз өлең айтқан. Сол заманнан қалған мұндай сөздер оның шындық айғағы еді.

Дін жолын бекем ұстауды үлгі етемін деп, Құнанбай аға сұлтан болып тұрған күнінде Каркаралы қаласында мешіт салдырыған. Кейін 70 жастар шамасында, әмір-біліктен тоқталып, Меккеге барады. Сонда Меккеге қазақ адамдары түсіп жүрсін деп, өситет етіп, өз пұлына «Тақия» деген жатын үй салдырып кетеді. Бертін келе әр рудан Меккеге барушы қазақ көбейген уақытта көбі Құнанбайдың «Тақиясына» түсіп, сол жақтан Құнанбай атына қанық болып қайтады. Осының өзі де кейін Құнанбай өлген соң оның атағын даңқты етуге себеп болған.

Абай Құнанбайдың 41 жасында туған. Құнанбай көп әйелді болған. Үлкен әйелі – қыздай алған Құңке. Бұдан туған баласы – Құдайберді. Екінші әйелі – Үлжан. Ол Құнанбайдың інісі Құттымұхамбетке айттырылған қалындық екен. Інісі өлген соң Құнанбай келінін алған. Бұдан туған балалары: Тәңірберді, Ыбырай

(Абай), Ысқақ, Оспан. Үшінші өйелі – Айғыз. Одан Халиолла, Ысмағұл деген балалары болған. «Атадан алтау, анадан төртеу» дейтін Абайдың өлеңінің мәнісі осы. Құнанбайдың төртінші өйелі – Нұрғаным. Бұдан бала болмаған.

Ұлжан мен Айғыз бір ауыл болып, Құнанбай осылармен түрған уақытта екі шешесінің ортасындағы тел баласы Ыбырай болады. Бұл екі шешесінен кейінірек Оспан, Ысмағұл деген екі бала туған. Бірақ олардың жасы Абайдан едөүір кіші. Айғыздың үлкен баласы Халиолла болса, окуда жүрген. Сондықтан Абай алғашқы балалық шағын екі шешесінің ортасында, жалғыз баланың халінде откізген. Екі шешеге бірдей бала болып жүргендіктен, сол кездегі үлкендері Абайға «Телғара» деп ат қойыпты. Кейін Абай ержеткен уақытта бірталай женгелері өртеде қойылған атпен оны «Телғара» дейді екен.

Абайдың өз шешесі Қаракесек ішінде Бертіс тұқымы болады. Ұлжанның әкесі Тұрпанмен бірге туысқан ағалары Қонтай, Тонтай – қалжыңмен даңқы шыққан, белгілі мысқылшыл, тапқыр күлдіргілер. Бұл әдет – Бертіс, Шаншар руына түгел жайылған міnez. Осы Шаншардың бұрын-соңғы заманға шейін аузынан тастамайтын атақты қуы – Тонтай. Тонтайдың барлық өмірі тұтас күлкі болып кеткен. Түгелімен бастан-аяқ жеке-жеке күлкі өңгімeden құралады. Сол өңгімелерге қарағанда, Тонтайлар – қалың қазақ ортасының үнемі көнілін көтеріп жүрген, таусылмайтын думан, ұдайы қызық күлдіргісі. Осы Тонтайдың інісі Тұрпаннан туған өйел бала – Ұлжан.

Ол сабырлы, кең мінезді кісі болған. Абай балалық шағын сөз қылғанда, өз шешесіне қатты ырза болып, Айғызға іші ренжіңкірді екен. Ұлжан күндестікті көп сыртқа шығарып білдірмессе де, Айғыз сол жағынан белгі бергіш болса керек. Бұнысы Абайдың бала шағында көп қатынды тұрмыстың бар зарын татып, тағы да неше алуан ауыр қыыншылықты көріп өскендігін білдіреді.

Ұлжанда тұқымының тауып айтқыш қалжыңшылдығы әбден болған. Анда-санда өлдекалай айтқыш қалған сөздері қалжын болып, ел есінде ұмытылмай сақталады. Кесек қалжың, әжуаға да Ұлжан көнтерлі, созымды, тапқыр болған. Қиын жайды, қысталаңды күлкі сөзге айналдыру – қазақ халқының, өсіресе Шаншардың мерзімді мінезі.

Тонтай өлерінде маңайына жиылып келіп отырған қожа-молдаларға қарап: «Жазыла-жазыла қожа-молдадан да үят болды, енди өлмесек болмас», – деп айтты деген сөз екінің бірі билетін мәттел болып кеткен. Осындай тапқыштық және біреудің мінін ашы тілмен қатты түйрегіштік нағашысы мен шеше жағынан Абайға да мол келген.

Шынға келгенде, Абайдан қалған сөздің ішінде барлық ақындықтың шарты болатын, жалынды, жанды, өткір сезімді былай қойғанда, қалған сарынның ішінде салқын ақылмен сойлегіштік көп пе, жоқ шанышпа тілді, сатиралы ашы мысқыл, улы күлкіге үргандық көп пе? Біздің ұғуымызша, соңғы түрі басымырақ сияқты.

Құнанбай жанның бәріне салқын болған қалпында өзінің баалаларына да зілді болған. Сол зілін жас шағында Абай да көп көреді, басынан көп кешеді. Ал Үлжан мінезді адам болғандықтан, орайы келгенде өзінің бала, бауыр, қайын сияқтыларына өзіл-қалжынды айта береді. Әзілмен жауаптасуды Абайға бала күнінен еккен.

Абайдың ақындық жолында өзге талай жазушы, талай ақынның жолынан бөлек, өзіне ғана хас ерекше тағдыры болған. Ақындығындағы сол ерекшелік Абайдың бала күнінен бастап, соңғы өлер шағына шейін өзгеше шарттардың ішінде өткен ерекше өмірінен туған. Соңдықтан енді Абайдың өз өміріне келейік.

Абай, жоғарыда айтылғандай, екі шешенің тел баласы болып жүрген. Кішкене кезінде сырт мінез жағынан аңқау, нанғыш және тентек бала болса керек. Бірақ сол кішкене күнінде өзге балалардан ерекше жері – үйге қонған қонақтардың өлдекалай айтқан ертегі сияқты әңгімелерін құлай тыңдайды. Жай өмірде пысық, ширақ емес болғандықтан, ауылдағы үлкендер Құнанбайдың бүл баласынан көп дәме қылмайды.

Абай он жасқа келгенде, өкесі Семей қаласына өкеліп, оқуға берген. Бұдан бұрын қырда да Абай біраз оқыған болады. Семейдегі алғашқы берген молдасы – Фабдулжаппар деген татар. Артынан бұдан шығарып, Ахмет Риза деген молдаға тапсырған. Екеуі де мешітте имамдық қылады. Және сол мешіттердің жағында медреселер ұстаған. Оқушы шәкіртінің көбі медреседе жаңып оқиды. Оку, әрине, ескіше, ылғи дін сабактары. Соның көбін

араб, парсы тілдерінде оқиды. Жалпы медреселерде кейінгі заманға шейін сақталып келген салтқа қарағанда, түрікше оқу жолшыбай ғана оқылатын қосымша оқу болады. Үстаз халфелердің бар бейіл бергені – дін діңгегі сияқты болған арабша, одан қала берді парсыша.

Абай осы медреседе үш жыл оқиды. Өзі тұстас үлкен-кіші балалардың барлығынан сонағұрлым зейінді, үғымтал және ерекше ықыласты болған. Дөрісте арабша кітапты молдасының бір оқып, бір-ақ рет түрікшеге аударып берген сөздерін кітапқа қарамай жатқа айтып шыға алатында зерек болады. Сонымен, дәріс үстінде оқылатын сабактарды үғып білу Абайға өзге балалардан анағұрлым оңай тиген. Қөп уақытын да алмаған. Сондықтан барлық артылған уақытты Абай өз бетімен өзі сүйген кітаптарын оқуға жұмсап, қөп ізденуге салынады. Өз бетімен оқитыны – шығыс ақындары. Одан соң араб, иран, шағатай (ескі өзбек) тілінде жазылған ертегі, дастан, қисса сияқты әдебиет мұралары.

Бұларды Абай бала кезіндегі құлай берілгіш мінезі бойынша барын салып, қөп оқыған. Окуға кірген соң-ақ тез есейіп, ілім құған кісінің қалпына оңай түсіп кеткен. Оқыған кітаптың көбіне сыймен қарай білетін, сезімді оқушы бола бастаған. Өзінің әбден сүйіп, таңдал оқыған ірі ақындары болады. Солардың әр сөздерін оқып шығып, талай ғазелдерін ұзыннан-ұзақ жаттап жүреді.

Сол бала күнінде жаттаған кей өлеңдері үлғаяйып, көрілікке жеткен уақытына шейін есінен шықпаған, ұмытылмаған.

Осы сияқты белгілерге қарағанда, Абайдың медреседегі окуы көбінесе «Бидан», «Мұхтасар» сияқты дін кітаптары болмай, әдебиет мұралары болу керек. Ерте күннен өңгімелі өлең сөздерге ерекше ынтық болып, қатты құмартқан талапты жас шәкірт ақындық өнерін қадірлейтін мінезді сол балалық шағынан ала шыққан.

Медресенің тынысы ауыр, тар ғаламында, қысаң тәрбиесінде жүрген шәкірттің шын сүйестін жандары – Низами, Сағди, Хожа Хафиз, Науай, Физули сияқты қазіргі шығыстық кенес елдеріміздің ескі классик ақындары болған.

Медреседе оқып жүрген кездерінде жаздығуні елге қайтқанда, қаладан ала келетін кітаптары – тағы сол ақындар еңбектері. Үй ішінے оқып беріп отыратыны да солар болған.

Ескіше оку төртібі шынымен «инемен құдық қазғандай» өнімсіз білім болғанда, Абайдың үш-ақ жыл оқуы сырт көзге аз оқу болса да, өзіне көп жаңалық беріп, көп дүниенің шетін ашқан сияқты. Алдымен, ақындарды көп оку себепті Абай араб, парсы тілдеріне төселе түседі. Окуға қын араб тілін жете білмесе де, парсышаны жақсы түсінестін болады. Мұның белгісі сол заманнан қалған бірен-саран өлеңдерінен білінеді.

Кітап жүзінен алған төрбие мен жазба үлгілер бойынша ол уақыттағы олеңге жарайтын тіл жалғыз араб, парсы тілі деп біліп, Абай да алғашқы өлеңдерін араб, парсы сөздерін қоспалап айтады. Балалық шағындағы өлең жазамын деген талабын:

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Навои, Сағди, Фирдоуси,
Хожа Хафиз – бу һәммәси
Медет бер я пәндири фәрияд, –

деп өзі қадірлеген ескі ақындарының аруағын шакырады.

Осы аталған аттардың өзіне қарағанда, Шығыстағы көпке белгілі болған ірі ақындардың талайымен Абайдың ерте күнде танысып алғандығы даусыз. Және өзінің сол күнгі сыншыл ой шамасымен осыларды ғана таңдағаны да сүйсінерлік іс. Медреселерде тек соғылық мистикаға баулитын Иассауи, Бақырғани, соғы Аллаяр сияқтыларды өзіне үлті етпей, олардан сау болғаны – мақтарлық сипат.

Абай оқуды тастап, елдің жас бозбаласы, жас жігіті болып жүрген кезінде де жанағы алғашқы ақындардан алған үлгі-әсерден түгел айықпай, көкейінде көп сақтап еді. Сол кезде ұнатқан әйеліне өлең жазса, әлгі ретпен кітапшалап жазады.

Әлиф дек ай йузінде гибрат еттім,
Би Балай дәртіңа нисбет еттім, –

деп «әліп», «бимен» жазған өлеңі, одан соң «йузи – рәушан, көзі – гөүхар, лағилдек бет үші өхмәр...» деген өлеңдері жас шағында қиялына қатты әсер етіп, тіл кестесі де өздерінің үлгісінә тартып алған, жоғарғы ақындар әсерінен туады.

Ақынның жас күнінен бізге жеткен өлеңдері көп емес. Сан шығармалары ұмытылып, жоғалған болу керек. Абайдың нағызы

өнімді өлең жаза бастаған кезі жігіттік шағы өткен соң басталады. Ол кездегі Абай арабшыламақ, парсышыламақты теріс нөрсе деп түсінген.

Медреседе үшінші жыл оқып жүрген уақытта Абай жалғыз мұсылманша оқумен тоқтамай, Семей қаласындағы «Приходская школага» түсіп, орысша да оқи бастаған. Бірақ мұндағы оқу үзак болмайды. Бас-аяғы үш-ақ аймен орысша окуы біtedі. Мұсылманша окуы да жоғарылайды. Жасы 13-ке толғанда, ерте есейіп, ақыл сезімі ашыла бастаған өткір зейінді, ерекше талапты жас шәкіртке аз да болса оқу, төрбие беретін мектептің есігі жабылады.

Осындаған дүние есігін енді ғана ашқалы, жаңа ғана саңылау көріп келе жатқан уақытта Абай аздаған біліммен үлкен кісінің өміріне кіріседі. Әкесі ел билеу жұмысында оны өзіне серік қылмақ болып, жаңа міндетке арнап, сол жолға баули бастайды. Бала болса да, сол кезде Абай әкесі дәме қыларлық белгілерді көрсете бастаған сияқты. Барлық балаларына қатал, қатты болған Құнанбай Абайдың өзгелерден артық екенін ертеден сезген.

Баласын оқыта түспей, қайырып алған себебі жоғарыда Құнанбай өмірі туралы айтқан сөздерді еске алсақ, оңай ұфылады. Құнанбай өзі түстас ру басылардың қақ жартысын өзіне қарсы тұратын жау қып алады. Қатал мінез, қатты зорлық, үстемдік мінездерімен, істерімен жау етеді. Көп өмірін сол жаулықтың жолында алыс-жұлыспен өткізеді. Қарсысына шыққан ру басыларды үлкен тартыстың аяғында жеңіп алса да, сондағы ішке байланған мұз олардың көбінің есінен кетпеген. Құнанбайдың өз істері, өз мінездері бір болса, екінші жағынан, сыртқа да, ішке де өмірі жүріп жуандап алған Құнанбайдың маңайында да талай зорлықшыл, озбыр, сотқар туысқандары болады.

Бұлар Құнанбайдың ұлықтығына мас болып, «пөлен ауылдың жігіті, түген жуанның туысқаны» деген атпен шамасы келгенше емін-еркін пайдаланған. Көп елді мазактап, қорлап, орынсыз зорлық, қисынсыз жуандық істей берудің үстіне, тіпті Құнанбайдың дос болып жүрген рубасыларын да қажытып алған. Сол Құнанбай қарсысында жүрген адамдар оның өзі ғана емес, жаңағыдай жақыны, өрен-жараны дегеннің барлығына да жауығып, жирене қарайтын болған. Тартыс ретінде өшпенделік жөнімен Құнан-

байдың жас баласын да өздерінің ертең алсыратын жауы есепті біледі. Оны да дүшпан санайды. Осының бір мысалын Абай өзі де айтады екен.

Бір күні жас бала өзен жағасында ойнап жүргенде, анадай жерде келе жатқан Байсал, Бөжей, Тұсіпті көреді. Олар бұның өкесімен араз. Бірақ Абай жаңағы үлкендердің алдарынан қолдениң шығады да, қол қусырып тұрып сөлем береді. Бөжей сөлемін алғанда, Байсал жақтырмай: «Антүрғанның баласының сөлемін алып неғыласың», – дегіті. Бөжей тоқтап, баладан: «Бізді корссең, сөлем бер деген өкенің үйретіндісі ме, жоқ сөлемді өздігіңнен бердің бе?» – дейді. Абай: «Үйретінді емес, өдей сөлем берейін, батаңызды алайын дедім», – дейді. Байсал сонда тағы да: «Жетпегірдің баласына тағы не бата беруші ек!» – деп жүре бермек болады. Бөжейдің батасында: «Әкесінің мінезін бермесін», – дегені Абайдың есінде қалыпты.

Осы 13 жастағы Абай әкесі берген бетпен ел сөзіне кіріседі. Әрине, жас бала алғашқы аяқ басқан жерден келелі кеңеске кіріп кеткен жоқ. Ел жұмысын шет жағалап, ептеп бастауы керек. Сондықтан ең алғашқы жылдарында әкесінің «барып келіндे» жүреді. Кейде қасына кісі қосып беріп, кейде жалғыз өзіне сөз тапсырып, ұсақ істер туралы келісім жасауға да ерік береді.

Абай жасына жетпей үлғая бастайды. Балалық белгісін ерте жоғалтса, сөйлесіп жүрген үлкендеріне бала көрінбеу жағын көп ойлады. Әкенің билігі, өмір талқысы және араласып жүрген үлкендері болсын, барлығы да Абайды оқудан алсыратып әкетумен тоқтамай, табиғи балалық қалпынан да жырып әкеткен.

Жас кезінен-ақ Абай өмірі өлденеше қықы-жиқы шиырға түскен. Ишкі балалық дүниессін оңды-солды соққыға алатын, теріс қалыпқа кетпейтін, ерекше халдерге ұшыраған.

Өзінің қуаты мен ой қуатына лайық келмейтін салмағы зор міндеттер басына түскен соң Абай жаратылыстағы зеректік, талаптылық өнерін еріксіз осы жолға салған.

Сонымен, балалықтан асып бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөзі, ескі жол-жобасы, мәтел, тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түскендей білім жияды. Ескі ақындар, шешендер, батырлар болсын барлығының жайындағы әңгімелер Абайға енді таныс дүние болады. Абай

халық қазынасына жанасады. Халықтың қоғамдық тірлігіндегі қайшылықтарды, ауыр шындықтарды да содан үфатын болады. Арызшы, мұндыларды, зорлық, қорлық көргендерді көп тыңдал, солардан үлкен сырлар үфады. Құнанбай үстемдігіне қарсы әділдік ойды ойлауды да сол халықтан үйрене бастайды. Құнанбайға көмекші Абай болмай, озі үшін көп нәр алып өсіп келе жатқан жас болады.

Қаладағы оқудан шығыс ақындарын сүюді, ақындықты сүюді ала келген Абайға ендігі зор тәрбиеші, үстаз қазақтың қалың бұқара халқы бола бастайды. Ел даналығын танып, соны ерте қамту жас талапкерге жаңа зор мектеп төрізденеді. Бұл жөніндегі азық білімді ол әкесінен алмайды, халықтан шыққан шешен, ділмәр ақыннан, ескі әңгімелешіден, көпшіліктен алады. Ен алғашқы өлең жайын баяндаған жырында Абай Шортанбайды, Дулатты, Бұхар жырауды ауызға алса, солардың сөзін бала күнінен естіп, танып, жаттап өскенин сезуге болады. Әрине, осындей ақындық мұраларымен қатар, мысал, мақал, аңыз, дастан, айттыс сияқты сан қазынаны әжеден, анадан, қонақ жолаушылардан көп есітеді. Ол әңгімелердің, жырлардың көбіндегі ел зары, ел сыны, жуан өкімдер зорлығы, қыздың мұны сияқтыны да көп естіп еседі. Осындей мұраларды сүю Абайды қатал сүйк билер ортасына қалдырмай, халық мұрасына жақын етіп жүреді. Билер, әміршілер ортасын ел көзімен көріп, қиянаттарын танып, қатты сынап, жириеніп есуге бейімделе жүреді.

Бір айтқанды үғып алу, үккәнаның ұмытпау, ел сөзінде соларды керекке жаратып, әңгіме арасына кірістіріп отыру шешендердеге көп жайлайған салт еді. Абайға да сол парыз сияқты болған. Жас жігіт білген өнерін орнымен керегіне жаратып, келістіріп, көркейтіп сойлейтін болады. Ел көзіне шешен болып коріне бастайды. Басында балалығының арқасында сөзге қорғана кірісken Абай аз жылдың ішінде үлкен табыс тапқандай болып, адымын үлғайта береді. Бірнеше рет жол көріп, көзі қанған соң «пәлен жақсы, түген жақсы» дегендерінің айламенен, қанауменен қиянат болмаса, өзге жалпы білімге, ақыл шалымға, адамгершілікке татымсыз екенін сезеді. Ол кісілерден өзін кем санамауына тағы бір себеп – Абайдың оқуы барлығы. Ел кісілерінің көпшілігі Құнанбай сияқты оқымаған адамдар болған уақытта Абай олардың

қасында өзін өзгерек көрген. Надан кісілердің ортасына келіп өлшескенде, бұның оқуы дардай санаған. Бұған халық ескілігі, тіл өнерінің мол байлығы қосылған соң Абай өз заманының ішінде өз қайратына сенген өршілдікпен құлаштайды.

Ол үлкен-кішінің ұтымды, шешен жауап айтқанын төүір бағалап, дау, талас, тартыс, егесте өзі де сондайды айтып қалуды машиқ етеді. Бұны ылғи жай сөз түрінде айтпай, кейде өлеңмен де айтып жіберетін болады. Осы күнге шейін бізде Абайдың сөз байлығын тексерген еңбек жоқ. Бірақ қазақшасын оқыған адамның барлығына Абай тілінің аса бір мол, бай тіл екенін тану қыын емес. Сол байлық – Абайда бала, жігіт күнінен құралып өсіп келген байлық. Және шешендіктің өзі де тапқырлық пен кестелі сөзден, келісімді, ұтымды ойлардан құрылған ақындықтың бір ағайыны. Абай ақындығы оның жас кезінен көп муралар қалдырымаса, «ол кезде Абай ақын емес еді» дегу қате болады. Абай – сол уақытта да ақын. Ақындығын және мол қолданған, күнде сынға салып, өз өнерін күнде bezеп отырған ақын. Онысы – өмір құрылышына күнбе-күн, қолма-қол ұштасып отырған ақындық. Бір жағынан, жүйрік, шешен, өсем, үшқыр сөздің ақындығы. Қобінесе қара сөзben айттыған тапқырлық-алғырлық. Өлеңді, суырып-салма айттысты Абай ойында да, шында да көп қолданып жүрген. Бірақ сонда да ол шақта өзін «акынмын» деп санамаған. Өлеңді де ойын, қалжың, мысал түрінде көбірек айттып тастап жүрген. Әсіресе жігіттікке жеткен шағында қызы-келіншекке арналған сәлем хат, қалжыңды қобінесе өлеңмен айта беретін болған. Бірақ ол кездегі өлеңнің көбін өзі де ескермей, өзге де көп елемей, барлығы ұмытылып қалған. Есте қалғанының бізде жиналғаны: «Әліп, бимен жазылған тілек хат». Соңан соң «Тайға міндік», «Сап, сап, конілім» деген өлеңдер. «Сап, сап, конілім» Сүйіндік қызы Тоғжанға айттыған. Бозбалалық шағында Абайдың қатты ынтық болғаны – осы Тоғжан.

Жігіттік шағында көп жастық салтын қолданып, кейде ақындық өнерін ашық шығара жүрген Абай ел келесіне ат салысып, шешендік пен алғыр, жүйрік билікке де ұста болады.

Сонымен, ақыл-ойға, білгіш-сезгіштікке келгенде, ерте ер-жеткен жас жігіт сол уақытта-ақ өз ортасынан ишіғы асып, оза бастағанын сезгендей болады. Озы ойы толып өсуінен білінеді.

Өсуі заманын сынаудан, заманының өміршісі – мықтыларын, жуандарын, әкесі бастаған үстем тапты сынаудан білінеді. Мәдениет, өнер-білімге кенжелеп, артта қалған ел-жұрт бар. Қыс жұты, жаз індегімен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта жасап, бақталастан туған өлеқ, лаң әкеліп, соны қалың ел ортасына пөле ғып тастап, сол арқылы момын енбекші, ессесіз көпті жеп жүрген, қанап, тонап, сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері надан, өздері ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей, қаранды топ. Олар бастаған ел көшінің барап беті қараңғы, екіталаі тығырық. Ендігі тірлікті жаңғырып, өзгеретін заман керек, сол заманға қарай халық мұнын өз мұны етіп, адаптацияның жолмен баставтын қайраткер керек.

Міне, Абай өскенде, ортасынан асқанда, осы сияқты тарихтық, қоғамдық қайшылықтарды терең аңғарып, танып барып өседі. Әке мен сол әкелердей бар жуандардан торығып, бөлек жол іздеу қажет деп өседі. Әуелде барлық ақыл-ойын мынау органы мінеп, шенеп, нәрсіздік, құнсыздығын ашуға жұмсайды. Жалпы, ақылмен болжайтын ой-пікірге келгенде, олардың айтып токтаған жерінің ар жағынан жаңа өріс, тың жол табамын деп талпынады. Олардың «таптым, білдім, шештім» дегеніне сынмен қарап, «жеттім» дегенін қанағат қылмай, өз ойын асырып түсіруге тырысады. Осы әдет Абайдың жігіттік шағындағы көптен бөлек ерекше мінезі бола баставды. Бұның дұрыстығын дәлелдеу үшін ел есінде қалған екі-үш мысалды айтайық.

Абай ол күндең «жақсы» дегенін ескі бектік, пандық, кара күші болмаса, нағыз адамгершілік, шын талант қасиет аз екенін өшкөрелей баставды. Әсіресе бұлардан елдің күйзелуі құшті екенин, халықтың сыншы, жыршылары айтқан сөздерден әбден танып біледі. Ел мұңынан, жұрт жадаулығынан соны таниды. Өз әкесі бір алуан озбыр құш иесі болса, соның қарсысындағы жуандар да ешбір жағынан абзал өулие емес екенін біледі. Зорлық, пара, пәлекорлық оларда да бықып жатады. Жалғыз-ақ Абайдың балараш шағында әкесі өзін бұған танытқанда, «сол елдің телісі, тентегімен алысамын» деп өз жағын дұрыс қып сипаттайтын еді. Енді Абай бертін келіп танығанда, ең өуелі өз әкесі мен оның достарын алдымен сынайды. Оларды өздерінің «құштіміз» деген жағынан жүйрік, шешендей, озғындық жағынан жеңіп, тонамақ болып соқтығады.

Әкесі бастаған шешенниң қайсысын болса да әңгіме ішінде бір созбен мұдіртіп кетуге тырысады. Балалық шағынан жаңа өтер-өтпесте, әкесінің жұмсауымен барып сөйлескендердің барлығына да Абай осы мінезді істей бастаған.

Құнанбайдың көкше ішіндегі түрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол – көп елдің сынынша шешен, жүйрік адам. Сол Қаратай бір күні Абай бастаған жас жігіттердің үстіне келіп, бұлардың заманын жамандап, өз заманын мактай бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдер арасында бір қол кісі болып жиналып, түн қатып жүрмесе, жалғыз жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Үрлік, барымта, бұзықтық көп болғандықтан: «әне алып кетті, міне алып кетті!» – деп кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?» – дегенде, Қаратай дау айтып келіп: «Менің заманым пайғамбар заманына жақын», – депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мөңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Жақсылыққа алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбардың әкесінен жақын емессіз, ол кәпір болған», – депті.

Осы қағысудың түсінде әке заманы мен бала заманының айырмасы ғана айтылып отырған жоқ. Екі буынның біріне-бірі қайши, қарсы қозқарастаны да танылады. Ел мен елді шабыстырған, бұрынғы пөле басы «басшы» болыстарды сынаған, жақтырған сарын бар. Қалың ел мұнына, ел тілегіне өзі жақын болуға талпынып, «сол ел тілегіне бейім болсаң жақсысың, болмаса өзің де жақсы емессің, өзің билеп қалыптаған заманың да жақсы емес» деген саналы жастың, жаңа адамның аңгары сезіледі. Осылайша, бірін сынаудан бастап, өз уақытындағы, өзінің ар жағындағы «үлкен», «жүйрік» дегеннің әрқайсысына да Абай үрініп қалып отырады. Бөрінің де шама-шарқын сынап отырады.

Жаңағы сияқты біраз сөзбен Шорманның Мұсасымен де жаңасыпты. Мұса – Құнанбай құрбылас, өзі – жуан-шонжардың бірі. «Шешен», «жүйрік» деген де атағы болған. Бір жылы Семейде Мұса Құнанбаймен бір мәжілісте отырғанда (тегі Құнанбайдың сұрауымен болса керек) үйдегі балаларының атын атап, Садуақас

деген баласы барлығын айтады. Сонда Абай: «Бір адамға екі бірдей адамның атын қояды екен, ол Сағид бин Үақас өкелі-балалы екі кісінің аты емес пе?» – депті.

Мұса Абайдың осы тілін еске алып қалса керек. Екінші бір жерде, бірталай кісінің мәжілісінде Абай кіршіме ішіп отырғанда, Мұса үстіне келіпті. Отырған жүртпен бірге Абай Мусаны мәжіліске кіруге шақырғанда, ол: «Жоқ, бұл нәрсенің, аты кіршіме, тегі ноғайдың «кірішмө» деген сөзінен болса керек. Сондықтан мен кіріспегенімді мақұл көрем», – депті.

Бұл сөзге Абай: «Менің ойымша, ең өуелі, бұл сөз ногайдың тілі емес, парсының «гәршама» – «шамаңа қарай» деген сөзінен болуға қысынады. Екінші, әрбір нәрсенің «ісміне» қарай жисмін ала ма, жисміне қарай ісмін ала ма? «Алма» деген – жемістің аты, сол атына қарап алмайсыз ба?» – депті.

Осы сияқты жүрттың «тапқыр» деген кісілерінің құр атағына жығылмайтын, бойсұнбайтын ізденгіш, өр міnezін Абай оқтатекте өз өкесіне де білдіріп жүрген. Бұл туралы мына бір өңгімені айта кетейік.

Ел ортасының бір ұлken жиыннан Құнанбай көп ортасында сойлеп отырған уақытта Абай әлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп, киліге беріпті. Сонда Құнанбай: «Тек отыр!» – деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда, өкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденең дегені үшін наразылық айтады. Таласқан кінәсін Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ болып жүрген сөзім бар еді, соны айтайын: ең өуелі, сен жүрттың бәріне күліп сойлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге қадірің болмайды. Екінші, көрінгенмен жақын боласың, кісі талғамайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйрілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Ушінші мінің – орысшылың», – депті.

Осыған Абай: «Қолында құралы бар бірен-саранға ғана тиестін шыңыраудағы судан да қойшы-қолаңшы, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін. Екінші сөзге, қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шәйт!» десе жусататын заман еді. Одан бері келе ел түйе сияқты болды. Бір шеті-

не тас тастап «шөк!» деп дыбыстаған уақытында аңырып түрүп барып, бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы тәрізді болды. Мұны ак қар, көк мұзда қар төсөніп, мұз жастып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сінірген адам ғана ие болып, басшы бола алады. Орысшылсың дегенге оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ, ол надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын», – депті.

Әкесімен осы айтысқан сөзі Абайдың бұрынғы жуандардан біржолата белекше зор програмын көрсетеді. Алдымен, әкесінен өзгеше болмақ. Бұдан халық мұңын ойлаған, халыққа адал еңбек етіп, ел көпшілігімен қабыса табысам деген тілек танылады. Осы сөздің артынан ол өзі тұстас рубасының жаңағы өкелерге үқсаған мінез-әрекеттерімен алысуға бекінеді. Ең алдымен, әкенің ырқынан шығады. Өзі туралы «елге пайдалы, адамгершілігі бар, әділ басшы болсам ғана жақсы адам боламын» деп есептейді. Бұл жөнде ол бұрын осындаған шыққан басшыны көрген жоқ еді. Өзі тұстастың бәрі де ескіше жуан болатын. Сол ортадан Абай үнемі етекbastыны, қара құшті, қарсылықты көрумен күн кешеді. Бірақ олардың көрісіне де, жасына да бойсұнбайды, ірге бермейді.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Қай жеріңен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң мінсе қырқын? –

деп кейін айтатын ызалы, сыншы өлеңдерінің түп-тамыры осы жаңағы айтылған жайда жатады. Сондайды ойлап, ол ортаны менсінбей, алысумен кетеді. Кейде надандықтарын мазақ етеді.

Жаңағы сияқты мінездің белгісін қарәкесек Алшынбайға да көрсетіпті. Абай Алшынбай ауылының күйеуі болады. Алғашқы алған өйелі Ділдө – сол Алшынбайдың немере қызы. Ділдәні алғаннан кейін Абай Алшынбайға сөлем бере, амандаса барады. Қайтарда қайыны әдет бойынша: «Қалаған, сұрағаны бар ма?» – деседі. Сонда Абай шұбар айғырдың үйірі деген бір қысырақты алғысы келгенін айтады. Мұны Алшынбай бере алмай: «Батамды алсын!» – дейді. Абай: «Ондай батасын сатқан шал өзімде де

бар», – деп Алишынбайға бармай кетіпті. Өз тұсындағы рубасыларымен кездескенде жас Абайдың қолданатын мінезі осы сияқты: көпшілігін менсінбейді, місе қылмайды.

Абай өз талабын алға қойып шыққан кезде жалғыз тобықты ішінде ғана емес, бүкіл қазақ даласының барлығында штат-партия таластарынан туатын алыс-жұлдыс оте көп еді. Оның тубі патшалық саясатының рубасылары ортасына әдейілеп егіп тұратын әрекетінен туады. Негұрлым тартыс күшті болса, соғұрлым дала-ның ісі рубасылар арқылы қалаға кеп сарқады. Әмір иесі болам дегендер дала мен қалада бірдей алысады.

Патша өкіметінің қырдағы өкіл-ұлықтары бұрын аға сұлтан, беріде болыс, би, елубасы, старшын деген ортандың өзі де өзге-ше нәрсіз, шірік орта болатын. Абайдың бертінде жазған – «Болыс болдым мінеки», «Болды да партия», «Бетен елде бар болса», «Қалың елім, қазағым» деген сияқты көтпен-көп өлеңдеріне көз салып, ойлап қарасақ, сол ортандың жиренішті, құнарсыз сурет, мінездерін, әдет машиқтарын анық танытады. Патшалықтың парақор ұлық, жандарал, ояз начальниктеріне, адвокат, чиновник, тілмаштарына табынған жаңағы атқамінерлер қоғамдық тілекті лайлаған, неше алуан мін мен дертке толы еді. Бұл күй, бұл қалып бір ғана Абай көріп жүрген тобықты ішінде ғана емес, қазақ саха-расының барлығын басқан тұманды түнектей, қалың дерт болды. Ол патшаның отаршылық саясатынан туған күй болатын. Патшалықтың ел ішіндегі өкілі, өкімі, сүйеніші – бай, жуаннан шыққан болыс, би, елубасылар. Олар үшін рушылдықты, ескі төртіпте сақтап, сол арқылы өз үstemдігін жүргізу қажет. Қазақ сияқты Россиядағы көп бұратана елді билеуде патшалық өкіметінің өзі де жаңағы рушылдық, ескішілдік қалыпты нық сақтап отырды. Бұл елдерде әмір оркендесін, мәдениет дамысын деген ой онда мүлде болған жоқ. Қайта жаңағы ескіліктің көртартпа құрылышын өз керегіне пайдалана жүріп, соны мызығытай сақтап отырды. Соңдықтан да болыстық, старшындық билік үшін ел жуандары қырқысса, соны патшалық ұлықтары әдейі қоздыра түсетін. Бұл тек саясаттық қана тәсіл емес, сол күндегі Россия буржуазиясының пайдасы үшін де керек.

Ленин XIX ғасырдың соңғы 25 жылдарынан ішінде Россия буржуазиясы Россияның шығыстағы отарларына неліктен ынтығып,

ұмтылып жүрген себебін айта келіп: «Ол жақта сауданың «талау табысы» өлде де бірнеше жұз процент пайда кіргізуі еді», – дейді.

Осындай неше алуан қанау, талау ауыртпалық болып орнағанда, қалың момын енбек елінің басына орнайтын. Болыс сайлауының лаңынан басқа, патшалықтың алым-салығы, паракор жемір-болыс, бидің «қара шығынының» барлығы және де байға мол түспей, «түңлік» басы деп жоқ-жітікке, жарлы-жақыбайға түсстін.

Жалаңқая жат міnez жау алады,
Бермей жүрсөң, мен сені жек көрем деп...
Жұз қарага екі жұз аларман бар,
Бас қатар «бас-аяғын тексерем» деп...

Абайдың бұл сөздері сол жаңағы халықты жан-жақтап, тұттай торап жатқан обырлар мінезінен туған. Кертартпа ескі патриархал-рушылдық қалдықтарының барлығы: «қанау мен деспотизмге (шексіз өмір зорлығына) ерекше кең, еркін жағдай жасайды», – деп Энгельс айтқан сөз сол күндегі қазақ тіршілігіндегі шындыққа өте дәл еді. Рубасылар, болыс, билер, бір жағынан, патшалықтың заңындағы өздеріне пайдалы жақтарын, өз үстемдігін күшайту, нығайту үшін берік үстанды. Сол арқылы мал, сома, байлықты ғана емес, басқа да көп жем айыратын. Жақсы қыстау, ен жайлау, мол су сияқтыларды өз басына, өз атасына қаратып, талай момын көпшіліктің жерін алып, жермен бірге күнкөргішін, еркін алып жүретін қу, пысық, сүм-сүркія, жуан феодалдар көп еді.

Амалдан қарагайды талпа жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап, –

деген сөздер осындай содыр-сойқандардың істерінен туатын.

Бұл халдер бар қазақ жерінде болғанда, сол кездегі Россияда қара шаруаны феодалдық-крепостнойлық қалдықтары бойынша қанаудан және капитализмнің өсу салдарынан туған. Қазақстанды капиталистік қатынасқа тарту салдарынан да пайда болатын. Осы уақытта сахарада натуралдық шаруаның іргесі әлсіреп келе жатты. Соның бәрі келіп қазақ қауымында қоғамдық жіктердің

неше алуан қайшылықтарымен айқындай шыға бастауына себеп болды. Енді патшалықтан, Россиядан шыққан қанаушы мен қазақ ішіндегі бай-бөлystan шыққан қанаушының бәрі бір топ екенін айыратын мезгіл туда бастады. Мұнымен қатар орыс халқының ішіндегі қаналған қалың бұқара мен қазақ ішіндегі еңбек елінің тарихи тағдыры бір екенін үғатын, танитын заман да тақап қалып еді. Соны, алдымен, өздері аңғартып, халыққа аңғартатын әр елден шыққан халық қамқоры болған халықшыл-демократық, азат ойдың қайраткерлері туды.

Міне, Абайды әкелер жолынан, ел жуанының бар мінезі, ісінен жирентіп, оларға қарсы алысушы, өшкөрелеуши етіп шығаратын тарихи терең себеп осында болатын. Абайдың алдындағы Шоқанды, Алтынсаринды халық үшін жаңа, тың жол іздеуге беттеткен тарихи себептер де осы еді. Кейін Абайды да алысқа құлаш сермететін тарихи қоғамдық басшы ойлар осыдан туған. Бірақ жас Абай өуелі осы ойларын туғызып, осы қорытындыларын жасататын қайшылық, ерсіліктерді көрумен, солармен алысумен жүрді. Алысқанда ел сорына себеп болып жүрген болыс, би, партия бастығы қумен, сүммен алысты. Олар болса, патшалық тәртібінің бар жағдайын неше алуан сүмдүк, азғындық түрінде пайдаланумен жүрді. Қебінше елді бір алдап, арбап, ұлықтың да олақтығы болса, оны да зор айлалы аярлықпен пайдаланды. Әсіресе патша ұлықтарымен жемтіктес болғанда, олардың қазақ ішіндегі ерекшелік, қын шытырман жағдайларды жете білмейтіндігімен пайдаланатын.

Патшалық законы, сот, әкімшілік орындары қазақ ішінде атқамінер ортасының айла-тәсіл, салт-індестін түк білмейтін. Қазақ әкімдері мойындарына күрық түсірмейтін қашаған сияқты болып, олак кеңселерді олай да, бұлай да алдайтын. Сондайы атқамінерлер машық болған бір мінез – отірік арыз болатын. Өштескен адамынан, ең алдымен, ауылда қара күшпен, қолмен есе алуға тырысады, ол болмаса, жауын мықтап жоймақ болса, ұлыққа шабады. Онда «кісі өлтірді», «ауыл шапты», «жер өртеді», «патшаны жамандады» деген сияқты неше алуан жалалар ойлап табу, сол үшін сот алдында жан беру, отірік куәлар салу жиі кездесетін іс болған. Немесе бір жағынан, жаңағыдай арыз беріп, жала жауып қойып, артынан қыр жөнімен табысып, татуласып алып, сол жауын қайта барып сот алдында жаңадан қиялап

өздерін ақтау, бұрынғы жаласын қайтып алу сияқты әдеттер де толып жатады. Өздері парапор, қолдарына ұры ұстағыш, өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш би, старшын, елубасылар көбейді. Ұлықпенен жемтікес болып, парамен ақты қара, қараны ақ дегізе алатын айлакер де молайды. Сөйтіп, ол күндердің арыз-тарыстарын тексергенде, кім кінөлі, кім ақтан күйген екенін айыру, тіпті қыын болатын. Көбінесе кінөлі жаза шекпей, кінөсіздер күйетін халдер де аса көп болған. Әсіресе ел жуандарының тарысы момын елге, көпшілікке сор болушы еді. Ел жуандарының пәлесі олардың өзі емес, ел шығынымен, ел бейнетімен аяқтатын. Абай ел ісіне араласқанда өз әкесі мен өкіе достарының бұның басына қалдырған ауыртпалығы зәрдей болды. Бірақ сол зәрді іше журе, әділетсіздікті, қияннатты таныды. Жуандар, Құнанбайлар ортасы ел қамы емес, ел сорына біткен озбыр қиянатшылар ортасы екенін Абай таныды. Соны жоғарыда әкесімен айтысқан жерде анық білдіреді.

Енді сол ортаниң залалды мінездерімен алысып, еліне тым құрыса сонысымен пайдалы азамат болғысы келеді. Бірақ бұның ол жолына ел жуаны жау. Олар Абайдың өзін де бұрынғы өтірік пәле-жала жабумен жарға жықпақ болады. Солардан бас қорғау ретінде жөне бір жағынан, жаманын жазалаймын, жөнге саламын деген талаппен Абай алысады. Осындан туатын талас-тартыс, жаулықтың екінші бір саласы уез, жандаралдың кеңесіне қарай ағылған көп шағым түрінде болатын. Ел ішінде Абай өз бетімен жүре бастаған соң аз уақытта-ақ талас-тартыстың кіндігі қалаға қарай ауысады.

Сонымен, 28 жасқа келгенде, Абайдың үстінен берілген партия басы жалақорлардың өтірік арызы, көп шағымы Семейдің кеңселеріне түсे береді. Абай бұған орай ешкімді де шақпайды. Бірақ арыздар бойынша мұны жалаламақ болған ұлық 1877-1878 жылдарында оны қалаға шақыртады.

Осы жолда Абай 12 үлкен іспен тергеліп, Семей қаласынан 3-4 айға шейін шыға алмай жатады. Бірақ жұмыс саны көп болып, тергеуден-тергеу болса да Абай бірде-біріне жығылмай, ағарып, аман шығады. Соңғы жылдарда Семейдің архивінен табылған бір іс Абайдың өмірінде бір-ақ жол, үш жыл бойында қоңыр-көкшеге болыс болған кезін танытады. Соңда Абайға қарсы өтірік шағым,

жалған жала жапқан Үзіkbай Бөрібаевтың арыздары Абайды көп тергеуге ұшыратады. Ол істі Семейдің оязы, ояздық соты, тіпті Семей губернаторы да қолға алады. Бірақ ұзақ тексеру соңында чиновниктер аппаратының өзі де Абайдың жазықсыз, адал, халыққа пайдалы адам екенін ықтиярсыз таниды. Сонда Үзіkbай атынан Абайды текке жалалап жүргендер елдің жуан содыр феодалдары, бұзық атқамінерлері болып шығады. Абайды 1878 жылдарда тергеуге ұшыратып жүрген көп шағымдардың ең бір үлкені осылай болып шығады. Сол тергеулердің тұсында Абай ұлық атаулының талайын көріп, барлығымен де өлденеше халде кездескен болады.

Ұлық алдында жұмысты болу, бір ғана ұлықтың өзі емес, сол кездің көп-көп адвокат, тілмаш сияқтыларын да кездестіру керек. Соның барлығымен араласу көп нөрсеге көзін қандырып, Абайға заң-закон дегендерді білдіру керек. Орыс тілін, әдебиетін бұрын өздігімен зер салып қарастырып жүрген Абай мына сергелден кездерінде Семейде ұзақ жатып жүріп, бұрынғыдан да тереңдеп, зерлеп, молынан үғына бастайды. Ел ортасында жетер өріс, алар нәр болса, бәрін таныған, баураган талапкер өзінің жүйрік, сыйышы ақылымен енді бұрынғыға қанағат етпей, ілгері қарай дамуды, жаңа азық, нәр табуды талап етеді. Арыз үшін, ұлық үшін емес, білім-тәлім, тәрбие үшін көксейді. Білсем, жетсем деген зор тілек, үлken талап пайда болады. Бұл үшін орыстың өнерін білу керек, оқу, зерттеу, іздену керек. Жігіттік шағына дейін Абайдың барлық орысша окуы үш-ақ айлық сабакпен бітеді. Әрине, ол білім кейінгі күндерге Абайға азық болды деп айтуға болмайды. Орысша жағынан іздену енді ғана молынан басталады.

1877-1878 жылдың қысы жаңағыдай болып етсе де, Абай ел жұмысынан босай алмайды. Құр тергеуге іліндіргені болмаса, жаулары да жеңе алмайды. Бұрын дос тұтып жүрген ел әлі де болса мұның қасында қалған. Бұл уақыттарда Абай қыр жұмысын әкесінің нұсқауымен жүргізбейді, өз жанынан жаңалықтар тауып, сүйген жолдарын қолдана бастайды.

Абай әкесі қолданған бұрынғы қара күш орнына зорлықтың ешбірін де қолданбайды. Жоғарыда әкесі тапқан мін көбінесе осы жағынан болу керек. Патшалық күшін Құнанбай көп қолданса да, сонымен қатар қыр жолымен, өз күшімен қол қимылын

жұмсауы да аса көп болған. Мысал үшін Қодарды өлтіруін еске алсақ болады. Абай өзінің турашыл, өділетшіл мінезімен халық-қа жағады. Сол арқылы қарсысындағы ру басыларды ең алғашқы рет емін-еркін басып жеңіп шығады.

Абай осы кезге дейін өзінің ақын екенін білсін-білмесін, бірақ оз басына «акындық жол екен», «еңбек қылатын кең оріс екен» деп білмеген. Тегінде, оның жас шағында айтқан ірі өлеңдері аса көп болмау керек, оның орнына ұсақ жағы көп. Оны да үнемі қағазға жазбай, кейде орайы келген жерлерде қалжың ретінде, ауызша айта жүрген. Қолға түскен бірен-саранының айтылған себептерін қарасақ, көпшілігі – біреуді қалжың қылған мысқыл, мазақ аралас өлеңдер. Бұлардың бөрі де өлең қылған кісінің көзіне туралап сынап айтқан сөз сияқты. Екінші түрлі өлеңдері жігіттік шақтағы мінез, ой туралы және қыз-келіншекке жастық дағдысымен жазған хат есепті. Бұл соңғы жайын жоғарыда айттық. Сыршыл, шебер үлгіде Тоғжанға арнап «Ақ етің аппақ екен атқан таңдай» деген бір өлеңі болған екен. Бірақ ол шығармасын түгел билетін кісі кездеспеді.

Күлкі мен қалжың қылып айтқан өлеңді Абай бала күнінен бастаған. 12 жасында бір жолаушы қатынға айтты деген бір ауыз өлең – бұған дәлел. Сол уақытта-ақ мінегіш, мысқылшыл кішкене Абай болашақ үлкен сатирик Абайды танытқандай. Кейін айтатын сатирадық өлеңнің барлығы да осы бетпен өседі. Осымен әр жылда, әр жерде, кейде ұзақтау болса, кейде бірер ауызғана әр тақырыпты өлеңдер айтып, жазып жүріп Абай жаңағы ел жуандарын жеңген жылдарға келеді. Бұл уақытта ол есті, бағалы кісі атанип, айтқаны кімге болса да бұлды боларлық дәрежеге жетеді. Болыс болып басқалар жүрсе, Абай елдің ішіндегі өділдікті, тұра жолды бағатын кісі болады. Шын ел қамқоры болған адамгершілік, кіслік тұтқасы Абай болады. Қалың елдің момын көпшілігінен шыққан дос атаулы да Абай басына үйіріледі. Ел ортасының дау-шарын сол бұқара көпшіліктің тілегі бойынша кейде өзі атқарып, өзі басқарады.

Бұрынғы атқамінердің парапорлық, өз жағына бүрғыштық, әділетсіздік мінездерінің бәрінен ол аулақ болып, барынша әділ, өсіресе момын бұқараға дос, зорлықшыл пәлеқорға қас, турашыл болуға тырысады. Өз заманына бұл жағынан үлгі, үстаз болғысы

келеді. Осымен қатар енді жыл санап ілім-білім табуға беттей береді. Жасы отыздан асқан соң бұрынғы азды-көпті білімін есіне түсіріп, орыс кітабын мықтап оқиды. Едәуір тіл біліп алған соң енді көп нәрлі кітаптар оқуға кіріседі. Содан біраз жыл еткенде Абайдың күндегі өмірінде үлкен орынды тек кітап алады. Кітапты белгілі, жүйелі төртіппен оқымаса да, жақсы ақын, жазушылардың сөздеріне құмарланып, шетінен таныса береді.

Әдейі қала кітапханасының кітаптары үшін Семейде қыскы айларда ұзақ жатып алғын болып, өз-өзінен ізденіп, қармана бастайды. Осымен 35-36 жастардың шамасында кітап қараптырудың жолында жүріп, Абай 1870 жылдарда Петербургтен айдалып келген революционер жас Михаэлис деген кісімен таныс болады. Михаэлис Петербург университетінің студенті болып жүрген күнінде айдалған. Атақты Чернышевскийдің жақын танысының бірі. Және сол кездегі демократ-революционер Шелгуновтың туысы (балдызы) еді.

Сол Михаэлис Семейдің кітапханасынан Толстойдың кітабын сұрап түрған Абайды көреді. Танысады. Басында кітапханада кездесіп жүріп, артынан жақын таныс, достас адамдардың халіне жетіседі.

Михаэлис осы келгеннен бастап Семей облысынан қайта алмай, қырық жыл тұрып, сол жақта өлген. Өуелгі кезде Семейдің өзінде тұрып, артынан Өскемен қаласын мекен еткен. Міне, осы уақыттардың барлығында ол алғашқы рет таныс болып алған Абаймен үдайы кездесіп немесе хатпен хабарласып түрған. Аздан соң Михаэлис арқылы Абай 1880 жылдарда айдалған басқа демократтармен де танысқан. Соның ішінде жас доктор Долгополов, Леонтьев сияқтылар болған. Осылардың кейбіреулері Абайдың ауылына қонаққа барып, досы болады. Рас, Михаэлис, Долгополовтар әуелде бірі Петербургтен, бірі Харьковтен айдалған шағында революциялық әрекеттерімен, патшалыққа қарсылық істерімен айдалса да, кейін Сібірдегі кездерінде ол програмдарымен көрінбейді. Михаэлис чиновниктік аппараттарда момын ағартушы, зерттеушілік істерге беріледі. Долгополов айдау орнын ауыстырып, Қазанға қайтқан соң саяси бағыт жөнінде сан түрлі өзгеріске түседі. Бертін келе Россиядағы күшейіп өсken революция жолына шалғай әрекетке де кетеді.

Ленин қатты сынап, мінеген халықшылдықта жүріп, содан ары кертартпа партия эсерлер тобынан шығады. Сондықтан Абайға ұлы орыс халқының бұқарашыл-революционер, ойшылдары Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов еткен өсердің бәрін Абай өз бетімен, орыс классиктерін окудан, жаңағы соңғы адамдардың еңбектерін зерттеуден соң табады. Сондықтан Михаэлис, Долгополовтардың Абайға берген көмегін айтқанда, оның шегін біліп айту керек. Бұлар, өсіресе Михаэлис, ақынның өз айтуы бойынша, Абайдың жаңа ізденіп жүрген кезінде ең алғашқы түрде ғана көмекші болады. Бұрын орыс мектебін көрмеген, отаршыл чиновниктерден басқа орыс интеллигенциясын кездестірмеген Абайға Михаэлис алғашқы айдау жылдарында Ленин айтқан екінші Россия мәдениетінің ең алғашқы хабаршысы есепті болады. Ақынның ең әуелгі іздену, қалыптасу кезеңінде жол нұсқаушылары есепті. Ал кейін орыс тілін еркін біліп, орыстың ұлы мәдениетін мол, терең тани бастаған кездегі Абай озғын ойды бұлардан үйренбейді. Пушкиннің өзінен, Белинский, Герцен, Чернышевский, Салтыков-Щедрин, Некрасовтардың өз мұраларынан өздігімен кең, терең тәлім-тәрбие алады. Абайдың классик ақын болған маңызын, әлеуметтік көзқарасын тек Михаэлис өсерінен деген қойсақ, өрі Абайға, өрі орыс халқының ұлы мұрасына және ұлы даналарына қиянат сөз айтқан болар едік. Ал ақынның Михаэлис туралы үлкен алғыс сөз айтқанына келсек, ол – алғашқы адым жөніндегі қарыздарлығын жақсылап білдіргені.

Абайдың қазақтан басқа өзге ел адамдарымен танысуы жалғыз жоғарыда аталған кісілермен бітпейді. Патшалық үкіметімен алысып, Сібірден қашқан Кавказ адамдарының да бірнешеуі Абайды тапқаны бар. Бұлардың ішінде Тәштемірдің баласы деңген адамды Абай бір жыл қонақ етіп, күтіп аттандырған. Қазан татарынан шығып, солдаттан қашып, ел ішіне келген Фабитхан, Кішкене молда (Мұхамедкөрім) деңген кісілер Абайдың туысканы сияқты болып, қазақтан өйел алып, біржола қазақ болып елде тұрып қалған. Патшалық үкіметі бұл жондерде Абайға қырын қарап, ауылына бірнеше рет тінту шығарған.

Жаңағы аталған Михаэлисті Абай өз өмірінің кейінгі шағында еске алып: «Дүниеге көзімді ашқан кісі – Михаэлис», – деген. Жо-

ғарыда айтқандай, алғашқы басшылық істеп, бет нұсқағандығы үшін осы алғысын айтып кеткен. Михаэлистиң өзінің тексерген саласы табиғат ғылымы болса да, әр тарау жолдардан мағлұматы болған мәдениетті адам. Абайға алғашқы кезде қандай кітапты оқу туралы шынымен көп мәслихат, көмек берген. Бұрын қолына түскеннің бәрін талғаусыз, ретсіз оқып жүрген Абай, бертіндегі оқуын Михаэлистиң ұсынысы бойынша, үлкен тәртіпті ретке қойып, көркем әдебиет, сын, философия, табиғат ғылымдары, өралуан тарихтық кітаптарға шейін тарау-тарауымен, жоспармен оқытын болған.

Орыстың белгілі ақын-жазушыларынан: Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Некрасов; сыншыл, ойшыл демократтардан: Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов; Еуропа ақындарынан: Гете, Байрон; философ білгіштерінен: Спенсер, Спиноза, Луис, Дарвин, Дрепер сияқты талайларды оқыған. Алғашқы кездерде оқығандарының көбі орыстың көркем әдебиеті мен сыны болу керек. Көп заманға шейін қалада жатып оқып, кейінрек талай кітаптарды қырға да алып шығып, елде де қарастыратын болады. Еуропаның көпке мәлім романшыл прозаиктерінде оқыған.

Әрі-беріден соң кітаптарды өзі оқуымен қанағат қылмай, маңайындағыларға әңгіме қылып, айтып отыруды әдет ете бастайды. Сол 35-40 жастың арасында өзі кітап қарастыра бастауды мен қатар, екінші баласы Әбдірахманды Семей қаласындағы уездік школға оқуға береді. Бұл баласы кейін ондіріп ұзақ оқып кeteidі. Артынан біраз жылдан соң үшінші баласы Мағауияны да, әйел баласы Күлбәданды да әкеліп, орыс школына береді.

Абай енді Семей қаласының құр төрелікке мәз болған ұлықтарынан мүлде басқаша ортаны тапты. Олар – патшалық үкіметтің Сібірге жер аударған әр алуан саясат қайраткерлері. Ерте-ректе Қазақстанның батыс жағына Шевченко айдалып келгенде, Омбы сияқты қалаға жазушы Ф.М. Достоевский сияқты талай адам келген. Бұлардың ішінде Буташевич-Петрашевскийдің өзі, Дуров сияқты ірі адамдар болған. Революционер-демократтардан Чернышевскийдің талай серіктері келеді. Абаймен жақындастып, достасқан Михаэлис осы соңғы топттан шыққан. Ұлы орыс халқының осылар сияқты адал, бұқарашиб үлдарының бәрінің

жүргегінде патшалық дегенге өштік пен жиреніші аса құшті еді. Каторгада, айдауда, еріксіз солдаттықта жүрген күндерінің бәрінде де олар орыстың қалың бұкарасы, қара шаруасының құлдық-қорлық халін патшалыққа кешпейтін. Сонымен қатар олар Сібірде, Қазақстанда патшалық езіп жүрген барлық бұратана елдерге үлкен достықпен, зор бауырмалдықпен қараушы еді.

Чернышевский болса, Россиядағы сияқты дүниежүзіндегі барлық қанауға, құлдық қорлыққа қаны қас болғандықтан, поляк халқының патшаға қарсы алысуына тілеулес болғанындей, Америка халқының азаттық құресіне де көп коніл боліп, ондағы негрлердің көтерілісі болса еken деп те тілеген адам еді. Өз айналасындағы дос серігінің көбін патшалықпен қиян-кескі тартыска, қолма-қол алысқа өзірлеп тәрбиелеген. Патшалықты құлатып, көзін жоюды өздерінің революциялық арманы, жолы етіп алған. Сол үшін, елі, Отаны үшін өз бастарын, ой, күштерін ортаға салған орыс халқының адап үлдары бұл кездे көп еді. Осының бәрін анық үғынған, анық байлаған бір жолы – патшалықпен алысқанда езілген бұратана халықтар мен орыс халқын бір-біріне дос етіп, күштерін біріктіру шарт дейтін. Ол революционерлер қазақ даласын қараңғылықта ұстаған, орыс халқымен жаулықта ұстаяға тырысқан, орыс мәдениетінен жырақтатып ұстаған саясатқа да қарсы алысқан. Сондықтан орыс халқының айдауда жүрген шын адап үлдары, бұрын патшалықтан жиренумен өткен ой алыптары Пушкин, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Щедрин, Чернышевскийлермен Сібір, Қазақстан халықтарын таныс етеді. Ол халықтардан шықан ел қамқоры, саналы үлдарының, азаматының бәрін жаңағы жазушылардың еңбектерімен таныс ету айдаудагы революционер-демократтардың саяси үлкен жолының бірі болады.

Абайға жолығып, онымен дос болған Михаэлистер ол күнде өздері жеке бастары Россияда данқы шыққан кісілер болмаса да, Абай сияқты кісілерге ала келген жаңалық пікірлерімен қымбат болған өкілдер еді. Олар орыс халқының анық елдік сырын, шынын танытатын Ленин айтқан екінші Россияның алғашқы хабаршысы есепті. Бұлармен Абай достығының осындағылық тарихи мағыналары бар. Ендеше сол күнде осылар ниетіне ниет қосып, еңбегіне еңбек жалғап, орыс халқының мәдениетіне, өз еліне өз

шығармаларымен, әлеуметтік еңбегімен, үстаздық тәрбиесімен іс бастаған Абай бір қазақ халқы үшін емес, бүкіл Россиядағы халықтық-демократтық қозғалысқа да зор еңбек еткен адам бола бастайды.

Орыс ойшылдарының достығы бір Абай емес, сол арқылы бүкіл қазақ сахараасына арналған достық болып үлғайды. Абай енді өзінің қоғамдық, тарихтық жолын ұзақ өріске қарай үлғайтып алғып кетеді. Өзі де ғылым зерттей бастайды. Сонымен, 1884 жылдары жасы қырыққа таман ілінгенде, ол дүниеден көп мағлұматы бар кісі болады. Әр нәрсе туралы ғылым-философияға сүйенген арнаулы көзқарасы, сынны бар қырағы, озғын азамат болып, жекеленіп шыға бастайды.

Будан кейін Абай елге де білгіш, кемел, халық қайраткері болып танылады. Сырт елдердің халық қамын ойлайтын кісілері де Абайдың атағын көп естіп, өңгіме мәжілісіне құмар болады. Бұлардың ішінде әралуан қоғамдық, шаруашылық жаңалықтарға бойсұнып ойыса бастаған адамдар да бар еді. Абай өзі араласып жүрген ортасын өзгертіп, түзеткісі келеді. Елге пәле өкелуші емес, қоғамына пайдалы еңбек етерлік адамдар шығарғысы келеді. Жас буынды мәдениетке жеткізуді ойлайды. Соларды өзіне қосарға алуға тырысады.

Сонымен, көбінің өз тілектері бойынша, Абай жақын болып, кейбірімен сыйлас, таныс, дос болады. Жалғыз Семей уезі емес, Қарқаралы, Өскемен, Аягөз айналасының дұрыс деген адамда-рымен де жақындық таба бастайды. Өзінің атағы бір тобықты емес, сан тобықтыдай елдерге жетеді. Ол өмір жүргізуші жуандардың барлық іс-әрекетіне бүрынғыдан да өткір, қатал сынмен қарауды күштейтеді. Ел жайына, ел ортасындағы өз жайына болса да қанағат қылмайтын, заманынан озғын ойларды ойлай бастайды.

Абай енді тентек-тебіздік, үрлік-қарлық, алыс-жұлыс сияқты теріс мінездердің барлығы атқамінер тобына түгел жайылған мін екенін айта жүреді. Сол терістіктерді түзететін қатал тез болғысы келеді. Үрлік, ойланарлық санасы бар-ау деген кісілерге өситет, ақыл айтып, үстаздық етеді. Сонымен, енді Абай өз ортасының ақылды, ақылшы басшысы бола бастайды. Осы соңғы мақсатқа қарай ауысуына кітап жүзінен алған пікір, тәрбиесі және қосым-

ша себеп болады. Сонымен қатар ауысып, өзгеріп келе жатқан заман жайындағы өзінің ойлаған ойы, жаңа бағыт түсініктері, өсіреке себеп болады.

Өз айтуынша, отыздың ішінен бастап орыс оқымыстыларының көп кітаптарын оқып, қырыққа таман келген уақытта бұрынғы дүниенің асты-үстіне шығып өзгерді. «Күншығысым – Күнбатыс, Күнбатысым – Күншығыс болып кетті», – дейді. Әрине, оның мұндағы Күнбатысы – өзі тілін, өнерін үйренген Россия. Абай өрбір жақсы сөзді оқығанның артынан соның ағымына ақыл-оймен терең бойлайтын әдеттер табады. Мәселен, Будданың жайын оқып шыққаның артынан: «Будданың сөзі қалай терең еді, жасымда кез келмеді-ау!» – дегені не болмаса өмір бойы Лермонтовтың сүйіп: «Бұл – махаббатқа уланған шын ақын, махаббатын улаған ашу», – деген сияқты сөздері оның өралуан кең түсініктеге ие бола бастағанын көрсетеді. Ислемшілдік, схоластикалық тұсаулардан арылғаны көрінеді. Сол сияқты өзгерген сана, жаңғырған үғым, бағыт бойынша Абай өзі мінеген ру, партия тартысынан да арылып шығуға тырысады. Бірақ ортасы мен айналасы Абайды бұдан түгел босатпайды. Еркін өзіне билетпейді.

Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етек басты көп көрдім елден бірақ...

Болмаса:

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кепкен түспе ізіме, –

дейді. Ақыл айтады, сөгеді. Қоппен бірге өз мінін де теріп, өзін де жазалайды. Бірақ ем болмайды.

Осыдан соң сыртқы өмір бұның ырқына қонбей, қайта өзінің билігіне еріксіз қоңдіріп, ескі жолға қайта тарта берген соң Абайдың арманы мен күнделік тірлігінде көп қайшылықтар кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып, сыншы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күндегі өмірдің талқысы мен шырмауынан шыға алмаған, содан азап шегіп, қиналған Абай көрінеді. Абайдың сыртқы өмірі жеміссіз, мағы-

насыз болса, оған өз ішінде толып жатқан қарсылық бар. Өз халқының неше алуан қамы туралы ойына жиылған улы зар, үлкен мұң, қалың арман бар. Осының бәрін қауымына, замандастарына жеткізіп, мәлім етерлік құрал ақындық, өлең болады. Сонымен, енді Абайдың нағыз өнімді ақындығы дами береді.

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Кекірегі сезімді, тілі орамды
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін, –

дейді.

Бұл кездегі Абайға ақындық үлкен қадірлі мағынасы бар, өлеуметтік қызмет, қоғамдық зор еңбек болып танылады. Ол нағандық, зорлық, жуандық, пәлекорлық сияқты халық үстіндегі паразит атқамінерлер мінезімен мықтап тұрып алсыуга кіріседі. Абайды кейінгі тарихқа және сол кездегі еңбек еліне, көпшілікке, саналы жастарға нағыз қадірлі Абай етіп көрсететін еңбегі өркендейді. Өлең сезін, поэзияны өлеуметтік тартыстың құралы етеді, оны сыншы, тәрбиеші, қасиетті дос етіп ұсынады. Зұлымдық, нағандықпен кектене алсысады. Ендігі Абай ақын, ақындық мұддесі деген жайларға Белинский, Чернышевский, Добролюбовтар айтқан эстетикалық тұрғыдан қарайды. Ақын еңбегі өлеуметтік тартыстың құралы, қоғамдағы мінді ашатын, соған өкім айтатын ұлы маңызы бар өрекет деп түсінеді. Сол себепті өз заманындағы, қазақ қауымдарындағы мін атаулыны көзге шұқып, басқа сабап айтады. 1886-87 жылдардан бастап Абай осындай өлеңдер туғызуға кіріседі. Бұлайша өрлеуіне іштей себеп болған жайлардың барлығын мәлімдедік. Бірақ осы жылдарда жаңағы айтылған күймен қатар, Абайдың ақындық еңбегіне сыртқы өмірдің үлкен бөгеттері тағы араласады.

Құнанбай балаларының дәуірі үзак жүргендіктен, барлық Ырғызбай деген рудың ішінде болысы да, болыс емесі де түгелімен бақ мастыққа салынып, орынсыз жуандық, орайсыз тентектік молаяды. Сонымен, ел арасындағы жалпы наразылық күшейеді. «Ырғызбаймын» деу орынсыз зорлық, орынсыз тентектік, жуандыққа кепілсіз, шексіз берілген еркіндік сияқты болады.

Осындаі себептер жиылып келіп және рубасылардың тек жүре алмайтын пәле іздегіш мінездері де себепші болып, Абайдың туыстары мен сол ел жуандарының екі арасынан зор тың тартыс тудады. Абайдың өз басы кінөсіз болса да, тек отырайын десе де, жау жағы да, туыстар жағы да еркіне қоймайды. Жақындары пәлені бастап алып, салмағын Абайға өкеліп тастайды. Күншіл, кекшіл, арамза атқамінерлер де Абайдың ақтығына, жазықсыздығына қарамай, көп арыз бер шағымда ылғи пәле басы қылыш Абайды атайды. Соны сүйрейді. Осы мінезді бұрын Абайға жақынмын деп жүрген кіслер алдымен бастайды.

Бұрынғы дос болып жүрген Жиренше, Күнту сияқты сенген адамдары кетеді. Осылардың ішінде Абайдың: «Күн ашықта мойныңда, күн жауында қойныңда» дейтін құнсыз бұзакы ағайындарынан да қосылуши болады. Кіслік, өкімдік болса, оны таласпен алатын да – солар. Жаманшылық, бұзық мінездерінен ел бүлінгенде, пәледен бас сауғалап қашатын да – солар. Өз мінездерімен Абай басына пәле өкеліп тастайтын да – осылар. Мысалы, Шыңғысқа сол кезде болыс болып тұрған Ысқақ ойына келгенін істейді. Ел кіслерін жазықсыз сабағыш болады. Болыстың әйелі Мөнікे кез келген қостың семізін сұраусыз, тергеусіз ұстатьп алыш сойғызып жатады. Осындейлар бұларға жақын жүрген Жиренше, Оразбайларды да түнгілтеді.

Құнанбай тұсында елге зорлықты көп етіп байып, жуандап алған сотқар, бұзық Үрғызбай тобы және өсіресе Құнанбайдың өмір иесі болған бала-інілері жалпы халыққа қорлығын откізгенде Абайды есепке алмайды. Оның қарсылығын, ашу, наразылығын елең қылмайды. Қайта, Абайдың өз басына бар жауынан бетер қастық еткен, қызғаныш, жаманшылық ойлаған талай адамдары болады. Абайға сыртымен дос болып жүріп Оразбай, Жиреншелер де сол кияннатты оның басына көп істейді.

Мына тұста сол Оразбай, Жиренше, Күнту, Абыралы дегендер астыртын баталасып алып, болыс болып жүрген Құнанбай баласын орнынан тұсіріп, өз орталарынан Күнтуды болыс сайлайды. Сондағы мақсат, мұраттары, әрине, көптің тілегіне маңайласпайды, тек өздері өкім болу, билеп-төстеу болады. Бірақ олардың ендігі ниеті бұл ғана емес, қолдарына болыстықты алыш, ең алдымен, Абайды мұқату, соны жазалау, қор ету. Олар

богыстыққа өз басы таласпай, таласпақ түгіл жұмысы да болмай, үйінде ел үшін еңбек етіп отырған Абайдың адамшылығын күндейді. Халық сүйетін адал атағын, абыронын күндейді. Ел мұнына ниеті, жолы қабысқан Абай алыспастан үйде отырып, Оразбайдай партияқор атқамінерлерді жеңіп отырған сияқты. Осыны олар Абайға кешпейді. Құнанбайдың елді жиренткен зорлықшыл балаларына тимейді. Өйткені олармен өздері бір бітімдес. Олармен табысулары да оп-оңай. Қоғамға арналған үлкен актық беті бар, шындық үшін алысатын Абайды қуып, өздерінің үстемдігін нығайту қажет болады. Бұл – олардың үстем таптық қанаушылық қалпынан туатын сыр. Абай жуан феодалдар, атқамінерлерді сынау арқылы өзінің әлеуметтік еңбегімен үстем таптан, өзі шыққан қанаушылар табынан бөлініп кетеді. Оларға қарсылық құрес ашады, әшкерелеп отырып, қалың бұқараға, шаруаға таптық жауларын танытып, таңбалап береді. Осы бағыты мен еңбегі арқылы Абай өз табынан кеткен соң еңбекші бұқара халыққа дос болып келеді. Елінің осындай еңбекші көпшілігімен тілек, мұрат қосу Абайды шын бұқарашыл Абай ететін ұлы жол болады. Осындайлық Абайға өз жақындарынан шыққан атқамінерлер мен Оразбайлардың қатты жаулығы – заңды нәрсе. Ол тарихи таптық қайшылық, қарсылықтардың айғы болатын.

Ел ішіндегі іс осыған келіп тірелген соң кітап тәрбиесі, ой тәрбиесімен жаңа бағыт ұстанармын деп журген ниетінің барлығы уақытша еріксіз бөгеліп, Абай тартыс, жаулықтың ортасында қалады. Бұл уақытта Абай тоқтайын десе де, тоқтай алмас еді. Өйткені өз кіслерін болыс қойып, жеңіп алған партияқорлар енди Құнанбай балаларынан ессесін алу керек. Женғендіктің жемісін тату керек. Жауласқан адамдардың үстінен арыз беріп, әсіреле өздерінен сайланған болыс, бидің мөрін, приговорын пайдаланып, жауларын қылмысты кісі қып көрсету керек. Мұның бәрі тынымсыз алыс, тоқтаусыз партия, тартыс болмай қоймайды. Сонымен, Абайдың ендігі алысы бас қорғаудың алысы болады. Ерік өзіне тимей, тілесе де, тілемесе де алысу керек болады. Сонымен, бірнеше жылдар түгелімен алыспен өтеді. Бірақ сол алысқа кіріссе де, осы жылдардың ішінде Абай бірталай өлең шығарады. 1884-85 жылдар «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Қакта-

ған ақ күмістей кең маңдайлы» деген сияқты бір-екі өлеңді ғана туғызыса, 1886 жыл Абайдың нағыз ақындыққа шынымен бой беріп, кең үніле бастағанын байқатады. Бұл жылда 16-17 өлең тудады. Абайдың осы күнге шейінгі басылымдарында «Халық туралы» деп жүрген көп өлең бар. Сол өлеңдерінің ішінде:

Көңілім қайтты достан да, дүшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда? –

деген сияқты талай-талай сөздерден Күнту болыс болатын сайлаудың алыстағы сарыны сезілгендей. Сонымен қатар бұл өлеңдерінің барлығы өзінің шын налыған күйін аңғартады.

1882 жылдардан бастап, осы 85-86 жылдарда ол Пушкин, Лермонтовтан бірен-саран өлеңдерді қазақшаға аударып та байқайды. Бірақ жоғарыда айтқан ретпен Күнту болыс болып алған соң Абайдың үстінен арыз, шағым ұлық кеңселеріне тағы топырлап түскен еді.

Өз атаған кісісі болыс болған соң ру басылары осы жылғы қолына тиғен әкімшілікті өбден пайдаланады. Сол ретпен өзіне ерген 400 үйді алып, Оразбай Шыңғыс болысынан бөлініп шығып, Бұғылыға қосылады. Бұрын бұл бөлініп шығам дегенде, болыс болып отырған Құнанбай балалары мөр, приговор бермей, өз ауқымынан шығармайтын. «Түбі жаулық ойласа, басқа болыста отырып алысып кетсе, құрығымыз үнемі жете бермейді», – деп аңдысқан кісіні өз қасынан шығармай қою – көп болыс, жуанның есебі, саясаты. Оразбайды бөлек болыс қып жібере қою Күнту, Жиреншелерге де түп есеп үшін керек. Құнанбай балаларына үнемі бар тобықтының елін билетіп отырmas үшін өз орталарынан бірер мықтыны аналардың құрығынан ұзатып жіберіп, соған тобықты шенберіндегі партийный, бір қабырғасын сүйетіп, өздері соны арқа тіреу, бел қып отырып алысуға да дұрыс келеді. Күнтудың болыс болуы женғен жаққа осындай да бір нәтиже береді.

Екінші, сол Күнтудың өзі де Құнанбай баласының қоластына қайта қарап қалмас үшін өзіне ерген руларын алып, көршілес Мұқыр болысына шығуға жол өзірлеп қояды. Кейін бұны түсіретін мезгіл болғанда, Күнту өзіне қажет болатын мөр, приго-

ворды сайлап жүріп, Мұқырға шығып кетеді. Бұл – Күнту болыс болудың ең соңғы уақиғасы. Бірақ осыған жетпестен бұрын, ол адамдар, ең өзелі, Құнанбай жағының барлық бұзақылары үшін Абайды жазалауға кіріседі. Осындай қызу тартыс үстінде «Құнанбай баласынан болыстық кетті» деген дақпырт ұлық айдатқан жігітек балаларына да жетеді. Сонымен, Божей заманынан бері қарай Құнанбайға қарсы жаулықты мықтап ұстаған Базаралы қашып келеді. Қунтудың болыстығына сүйеніп, «қайта ұстатпайды, ұлыққа көрсетпейді» деп бір сеніп, екінші, орайы келсе, ескі ке-гін қуып көрмек болып та келеді.

Осы сияқты әралуан түрде құралып келген уақиғалар алыстың түйінін шиеленістіре береді. Тартыс қырда да, ойда да қатты қозады. Осындаймен жүргенде Қарамола деген жәрменеккеде, ол күндегі әдет бойынша, ұлықтар бас қосқан «шербешнай» дейтін (төтенше) сияз болады. Осыған Абай да келеді. Бұл уақытта тобықты ішінде-гі Абайға жау болып шыққан кісілер өздеріне іштей тілекtes болатын атқамінерлерді басқа елден де тауып алған. Бұрын Абайдың өзге сырт елдегі достары көп болса, сол достарының қарсысында жүрген жуан, шонжар болыстар төрізді жаулары да бар еді. Енді тобықты іші жіктеліп алғанда, солар шұрқырасып келіп, Абайдың тобықты ішіндегі жауларымен табысып, тобын молайтады.

Шербешнай сиязға жиналған топтың ішінде осы сияқты Абайға қастық ниет ойлайтын кісілердің барлығы Қарамолаға келетін Семей жандаралынан Абайды жазалауды күтеді. Абай айдалар деп те үміт қылатындар болады. Кейін жандарал келіп, тосып түрған ел кісілерін жағалай жүріп, әрқайсысымен танысып келе жатып, Абайға тоқтайды. Абай өзге ұлықтарға істеген мінезін осы жандаралға да істеген. Жалпы, атқамінерлерше ұлыққа пара беру, жалыну дегенді Абай ешуақытта білген емес. Қай ұлықпен болса да тең сейлеседі. Елдің тілегін жеткізе айтады. Және өсіреке ешбір ұлық баса алмайтын үрлық, шабуыл, құн дауы, жер дауы сияқты дау-шар атаулының барлығын да қалай шешіп, қалай аяқтау жолдарын Абай басқа адамнан артық біледі. Сол жолда ел-елге тыныштық тапқызып, мағынасыз құр алыс, бос пәледен құтқарады. Бұл – өзінің де іздейтіні.

Сондықтан ұлық атаулы өз өлсіздігін біліп, Абайдың ақынына, біліміне амалсыздан құштар болатын. Жаңағы жандарал

Абайға құлшынып, жазалаймын деп келіп, артынан мәдениетті түрде өзімен тең сойлесетін Абайды көргенде, еріксіз қуралынан айрылып қалады. Абайды танып алған соң амалсыз келіп шербешнай сиязға оны төбе би қылып өзі ұсынады. Өзге шағымқор, шенкүмар, парашыл атқамінердің ешнөрсені шеше алмайтынын кореді. Ел арыздары шешілмессе, кенсеге тағы көп тілектер үйіледі. Сондайлардың себебімен Абайдың билгіне өзі мұқтаж болып өзге рубасыларға келіп: «Сиязды жақсы откізіңдер. Үрида ақылары кеткендердің ақысын толық өперіңдер. Сиязды жақсы откізу үшін Абай сияқты кісіні төбе би сайландар», – дейді.

Ел жуандарын осы женуі Абайдың партияшылдық тартысънан емес, өзінің көшілік тілегіне жақын болған қасиетінен туған. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалғанына осы дәлел еді. Солар жәрменкеге келіп, Өскемен билерін де төжеп, Абайға қастық іstemек болған жуан содырдың көбін бір жол да болса, тойтаруға жарайды.

Абай сондағы мансапқор, күншіл, шағымқой арам адамдардың қалың ортасында отырып, бәрін де көзге шұқып отырғандай қылып, бір үлкен терең сөз тастайды. «Биік мансап – биік жартас. Оның басына екпіндеп қыран да шығады, ерінбей еңбектеп жылан да шығады», – деген. Парамен, айламен, жағымпаздық, сүркіялықпен ұлық, болыс болып жүрген надан жуандарды, ел жуандарын тағы өшкелейді.

Ел-елді ақылдастыратын, неше алуан ұлы-кіші дауларын шешетін, түйін-түйнектерін жазатын – сияз. Мұнда қай жолмен, қандай кесіктер айтылу керек. Дау алуанына қарай заң, ереже тудырып, орамды әділ билік жасау керек. Осы міндетті мойнына алған Абай бірнеше күн хатқа жазып ереже тізеді. Онысының көбі қазақтың өзі ескіден білген ел заңы болумен қатар, кей жерлерде жаңа жол-жоба болады. Біздің қолымызға Қарамола сиязы мен кейінрек болатын Семей, Жетісу облыстары бас қосқан Көктума сиязындаі ұлы дүбір сияздың хатқа түсken ережелері тимеді. Көктума сиязында да төбе биге халықтың үйғаруымен әділ би деп Абайды сайлаған.

Абаймен бірге Қарамолада болған Мұсірөлінің куәлігі бойынша, бұл жолы Абай тізген ереже бабы жүзден аса еді, – дейді. Сол

Мұсірөлінің есінде қалған екі бабы анық Абайдың өзі қолданған, өзі қостырған, тың жаңа жолға үқсайды. Ол күннің жағдайында шамасы келгенше көпшілік үшін өділет іздеген Абай үрлік, қылмыс пен өйел мәселесіне арнап екі жаңа ереже айтады. Бұрынғы жол бойынша ақы иелері алатын малды төлеуге үріншің өз мұлкі жетпегендеге, ағайыны төлейді екен. Абай енді «ағайыны емес, үріға ат майын беруші, сүйеуші бай-жуан төлейтін болсын», – дейді.

Бұдан бұрын ері өлген жесір өйелді алатын өменгері жоқ болса, байының ағайыны өзге біреууге сатып беруге болады екен. Абай: «Бұл өділет емес, ол өйел баста бір сатылған, жасау-мұлкімен келіп алғашқы қалың мал орайын төлеткен. Енді екі сатылмақ – зорлық. Алатын өменгері болмаса, еркі өзінде, ол өйел азат», – деген.

Осы екі баптың, әсіресе алғашқысы – ұрап жерін тауып соққан ереже. Үріға ат майын берушінің көбі азғын, құнсыз қорқау байдан, ел ішіндегі арылмас пәле басы, бықсық шонжардан шығатын. Абай мына ережеде көп үры еместі үры етіп жіберетін сондай індет түбін тауып үрып отыр.

Осыны ереже қылып бекітеді де, Абай өзі орындалады. Мұндаидай жайлар да талай жерден Абай басына өшігетін сотқар, бұзарларды көбейте түседі.

Сонымен қатар қалың елдің шын өділетті іздейтін көп момын, көп бұқарасы Абайдай әділ таразының билігін іздегіш те болады. Кейінгі Абай омірінде талай да талай алыс елдің нелер қын сүрі дауларамен мұны іздел келетіні осыдан. Бұл соңғы жайдың өзі де Абай даңқын асырып, көп ортаның би жуанын Абай басына қас ете берген.

Ал Қарамола сиязы Абайдың қатты өсерімен, сол белгілеген бетпен өтеді. Бірақ сияз осылай өтсе де, Күнту болыс тұрған уақытта, Абаймен ұстасқан жуандар тартыстан да, арыз-шағымнан да тыйылмаған. Сонымен, көрсете шағым тағы молайып, қарсы жағы Абайды және де жер аударуға жақындейді. Осы орайда, Семей қаласына Ақмола, Семей облысының «корпусы» (генерал-губернаторы) келеді. Абайға жаулық ойлағандардың арызы оның алдынан да жаңбырша жауады. Корпус бұл істерді көрген соң Абайды жер аудармақшы болады. Абай генерал-губернатормен

де жай арызшы түрінде емес, анадағы жандаралмен сөйлескендей еркін, кең сойлеседі. Ақылының, ақтывының себебінен ақтап шығады. Бұрынғы жер аударылу деген сөз іске аспай қалағы. Аздан соң Құнту өтірік шағымдары үшін болыстықтан түсіп, қызметті басқа кісіге тапсырады.

Бұрын елдің созінен бозер болып, басын алып қашкан Абай, жаңағы оқиғалар түсінда амалсыз кіріссе де, енді шамасы жеткенше атқамінерлер ортасынан, олардың пәлесінен аулақ болуға тырысады. Шынымен ел тыныштығын іздейді. Өз басы нөрлі еңбекке берілмек болады. Орыс кітабын ешуақытта да тастамаған еді. Сонымен бірге 1886 жылдан 1889 жылға жеткенше тағы да көп өлең жазады. Мұмкін болғанынша бұрынғы арман қылған, мағыналы өмірін бастап көреді. Өз қолындағы кітаптары біткенде, өдейі ат айдатып қалаға кісі жіберіп, Семей кітапханасынан жана кітаптар алғызып, оқығанын қайтарып жіберіп, жаңғыртып отырады.

Осы жылдары Абайдың барлық ақындық қызметінің ішіндеғі ең өнімді, ең жемісті кезі болады. 1889 жылы 25 шамалы өлең жазылады. Бұл сөздерінің ішінде бұрынғыша өз ортасының өзі көрген кемшілік міндерін қatal сыншы, үлкен ұстаз тілмен шенеп, тексеру бар. Сонымен қатар махабbat жайындағы сөздер, табиғат суреттері, бас қайғысы да араласады. Пушкиннің «Евгений Онегинін» аудара береді. Және осы жылдан бастап Абайдың білімі мен өсietіne құмар болған ел ішінің көзі ашық жастарына Абайдың ауылы үлкен білгіштің медресесі сияқты болады. Абай ұстаз да, мұның алдына келген сөз үғатын талапты жастардың бәрі – шәкірт. Абай іні, бала, ағайындарына дос, жастарға мағыналы тәрбиеші бола бастайды. Енді осы сөз үғатын жастарды жаңа жолмен, өзі қиял қылған өнер-білімге, жаңа сапалы адамгершілікке қарай жетектеп, баулығысы келеді. Бұларға өз өмірінің өкініштерін, ауырталықтарын да көп айтады. «Ескі үлгіде қалмай, өзгерген заманның жаңа түрлі қайраткері болуға өзірлен», – дейді. Соңдықтан өлең сөздерінде бір айтса, ауызша өсiet, мәжілістерімен тағы да баулып, ылғиғана сол атаған жаңа жолына қарай жас қауымды бастай береді. Абай жалғыз өз өсietіne қанағат қылмай, жастардың сезім тәрбиесін толықтырмақ болып, көбіне музыка үйретпекші болады. Сол мақсатпен Көкен еліндегі

Мұқа деген скрипкашыны қолында ұстайды. Мұқа Абай ауылына кеңшілік жай емес, қысылшаң хал ұстінде пана тілеп барған еді. Өз ағайынының біреуінен қалған жесір әйелге ғашық болып, соны әменгеріне тигізбей, алып қашады да, Абай ауылышына барады. Бұл кеткен соң жуан ағайыны, артындағы үйін шауып алып, пөле басталады. Абай сондайлық ауыртпалығына қарамай, Мұқа мен келіншекке ара түсіп, бастарына азаттық өперіп, артын өзі жайғастырып, өнер иесі Мұқаны өзіне дос етіп, туыс етіп алады. Тағы сол кезде өзге елдерден келген басқа бірнеше ақынды да сақтайды. Бұлардың көбі Абай өлеңдерін қатты қадірлеп, жаттап алып, кейін Орта жұз, Ұлы жұздің көп еліне мол таратады.

Ертерек уақытта қазактың өнші, ақындарының ең бір ірі адамы Біржан сал да Абаймен жұз көрісіп, үлкен дос болған. Ол Абайдың жасырақ кезінде тобықты ішіне келіп (атақты ақын қызы Сарамен айттысын сапары болу керек), көп уақыт қадірлі қонақ болып жатып, Қекшетау, Атбасардан бергі жерде болған қазақ өнерпаздарының көп қазынасымен Абайды кең таныстырып кетеді. Абай өзі де көп өн үйреніп, көп ақынның сөзіне қанып қалады. Әйелі Әйгерімге Біржанның өндөрін үйретеді. Бұл сияқты кездесулер Абайды өз заманындағы қазақ сахараасындағы халық өнерімен мол таныстырып, нық байланыстырып отырған.

Тоқсаныншы жылдарда өлең, өнерге тереңдеп кіріскен Абай бір өзінің көргені мен сезгенін жырлайтын ақын емес, бүкіл қазақ даласындағы ой-сезімін жырлаушы Абай болады. Осында үлкен арналы ақындық жолына берілген соң 1891 жылға шейінгі өмірі Абайдың өзінше ең мағыналы өткізген жылдары болады. 1890-91 жылдарда да көп өлең жазады. Сол уақыттарда жас жігіт болып, өкесінің қолында тұрып, оқып жүрген шекірт достары: «Осы жылдардың мәжілісінде ілім сөзінен басқа сөз жоқ болды. Бар талапкер жастар болып сөзін тындалап, медреседегі шекірттерше хақиқат олай емес», – деседі.

Осы екі жылдың ішінде Абай өзінің көп жаңа өлеңдеріне өн шығарады. Үстаздық қылып отырғанда «малқұмар, мансапқор адам адам емес» деп үғындырады. Әрдайым сағынып, көксеп, қатты рахаттанатын уақыты сөзді үғар-ау деген адамдарға, жастарға ілім сөзін сөйлеп, насиҳат айттып отыратын кезі болады.

«Ондай сөзге түсіп отырғанда, шаруа судай ағып бара жатса да, қаперіне алған емес. Біреу не шаруа айтып не ел арасындағы партияның жайын айтып, сөзін бөлсе кейіп я ашуланып қалушы еді».

«Сауданың, ақшаның есебі секілді есеп әңгімесі шықса, аза бойы қаза тұрып, жиренген кісідей болып мазасы кетіп, «есептерің бар болса, аулаққа барып есептендер» деп өзі отырған үйінен қуып жіберуші еді», – деседі.

Осы айтылған сөздердің барлығы – жалғыз Абайдың шөкіртері емес, сол кездерде Абайдың төрбисеінде болған көп адамдардың бірдей айтатын сөзі. Соңдай өмір, соңдай мағыналы, үлгілі жол – Абайдың барлық кейінгі өмірінде айнымай ұстансам деген жолы. Егер де ел ішінің бір қалыпта тұрмайтын тынымсыз өдettері осындаи өмірден Абайды кей уақытта еріксіз тартып алмаса, Абай жылдан бастап, соңғы күндеріне шейін өз өмірін осы жолмен өткізбекші еді. Бірақ ойлаған мақсұт-ниеті бұл тұста да түгелімен арман қылған өрісіне жете алмады, жылға дейін тыныштық болып, кейін дәл сол жылдың жазында Оспан мен Оразбай қайта араздасып, жауласа бастайды.

Абай ержетісімен өзі тұрғы жастан дос етіп, касына ертіп адамғып шығарған кісілері, ең алдымен, осы Оразбай, Жиренше, Ерболдар болатын. Дәл Жиренше басына еткен сан жақсылығының бірі – көп сайлаудың бірінде «тентек ояз», «қара ояз» деп атанған бір сотқар ояз елдің жазықсыз адамдарына дуре соға бастап, солар қатарында Жиреншеге де дуре салмақ болғанда, Абай оязben қатты жанжалдасып, ара түсіп, сабаттай ананың арын, намысын қорғап шыққан. Соның артынан «тентек ояз» Абайды Семейдің каталашкасына да жапқызыған. Арғын, найман арасына барса, өмірінде жалғыз-ақ рет, жас шағында қоңыр-көкшеге болыс болса, Абайдың өрдайым сенімді, белді би қып ерткен кісілері осы Жиренше мен Оразбай еді.

Ол екеуі Абайдың ығында жүріп, елеусіз халден белгілі адам қалпына жеткенде, малданып, өлденіп күшейген күндерінде Абайға, ең алдымен, қас болып шығады. Сол жылдардың алдында бүрын ондайлық бай болмаған екеуі мейлінше байып алады. Әрқайсысында мың-мыңнан жылқы болған. Оразбай бертінде жылқы санын үш мыңға да жеткізген. Ал Абайдың өз басында ешбір уақытта ондай байлық болған емес. Қайта өмірінде талай

рет «шағын дәulet», «шолақ дәulet» дейтін қүйлерге жақын қалып жүрген. Мынау екеуі өздері байып, өлденіп алған соң Абайға қарсы жаулықты тобынан бұрын бастайды.

Олардың ең алғаш Абаймен араз болған сылтау, себебі де өзгеше. Бір жылы тобықты, найман шекарасында Абайлар жүргенде, найманның екі руы – сыйбан мен мұрын арасында қатты қырқысқан дау туады. Жесір дауы. Абай тегі қатал қалпын өзгертіп, азаттық үшін алысам деп, сан рет қатты пәлеге ұшырап, өз басы арандап жүрген. Мынау жолда да соның бір кезі болады. Мұрын қызы қүйсүін тең көрмей, өзінің сүйгеніне кетеді. Сыйбан қызыды қайтарып алмақ. Пөле ұлғайып, ел шабысарман болған соң екі жағының сөзі Абай алдына келгенде, Абай бітім-тоқтау айтындар деп өз атынан Жиренше мен Оразбайды жібереді. «Мұрын қызына азаттық өперіндер», – деп арнап тапсырады. Жиреншелер Абайдың айтқанын орындаپ, қызы басын босатарман болғанда, сыйбанның біреуі: «Жол осы ма еді. Кеңгіrbай аруағы қайдасың!» – деп ұрандаپ, аруақ шақырады. Осыған қайысқан Оразбай Кеңгіrbай жолын бұзғысы келмей, Абайға келгенде, ол: «Кеңгіrbайдан ел өділдік көрген жоқ. Әйел үшін ол «Қара қабан» атанған деп, өз айтқанын істетеді. Мұрын қызына еркіндік өпереді. Ал Оразбай мен Жиренше: «Абай асқан екен, Кеңгіrbай жолын бұзумен тұрмай «қабан» деп тілін тигізді. Енді бұдан біз кеттік, жауластық», – деп өзді-өзі серттесіп алады.

Осыдан кейін екеуі жар құлағы жастыққа тимей: «Қалың найман алдында Абай Кеңгіrbайға тілін тигізді», – деп өздеріне үқсаған бай-жуанның басын құрай бастайды. Байғұлақ, Құнту бар, жиыны 16 атқамінер болып, Абайға қарсы шықпаққа серт байласады. Бұл серттері Жиренше қыстауының үстінде «Ши» деген жерде, Кеңгіrbай бейітінің қасында жасалады. Кеңгіrbайдың аруағын атасып, бейітіне бет берісіп тұрып баталасады. Жауламақ, мұқатпағы – Абай. Оның еткен «жаманшылығы» – әлгі.

Міне, Құнту болыс болудың алды осы еді. Содан бері Оспан болыс болған шақта да тыйылмай жүрген күндестьік, араздықтың түбі үнемі Абайға сарықпай тұрмайды. Тартыс үстінде Оспан Оразбайды жазаға іліндірмек болады. Оразбай қалаға қашып кете-ді. Оспан ел ішінде билер сиязын өз дегенінше өткізіп алып, қалаға

Оразбайды қуа барады да, ояз кеңесінің алдынан өз қолымен үстап алғып, «корлық көрсін» деп, өзі мінген арбасының артына таңып алғып, елге әкеледі. Бұрын зорлыққа бойсұнбаймын, қөнбеймін деп тырысып жүрген Оразбайға мынау істеген іс «құлақ естіп, көз көрмеген» кекті жаза болады. Бірақ Оспанның осы істеген ісінің арты көп арыз, көп қуғын болып, ең алдымен, өзі болыстығынан түседі. Орнына кандидаты Арапты қоймай, сол кездегі «долынжы би» (бұл – болыс пен кандидат екеуі де орнынан тайса, уақытша болыстық міндеттін атқаратын бірінші би) Шәкे деген Оспанның інісін қояды. Осы араздық, жаулық арты Абайға ең зор дүшпандық, ең салмағы ауыр міндет болып тағы келіп ошарылады. Оспан жаңағы ұлы пәленің артынан, үлкен тартыс енді молайып келе жатқанда, 1891 жылы қайтыс болады. Мұның өлімі Абай көрген қатты ауыр қазаның бірі еді. 1892 жылы өлеңдерінің көбінде Абай Оспанның өлімінен уланып, дерттенген жайын көп жерде сездіреді. Осы өлімнің өзіне арнап та өлең жазады.

Оспан өлген соң барлық жаудың азабы мен әлегі түгел келіп Абайдың жеке басына түседі. Еңбекке толы тыныштық өмір бұзылады. Барлық ішкі қуат-сезімімен бұрынғыны барынша жек көріп, жиреніп алған Абай қайтадан сол өуелгі қалыпқа келген соң тіршіліктің бұл сыйбағасын ас орнына у тартқандай көреді. Бірақ қалай да болса, кіріспесіне болмайды. Кірісу міндет болып алған. Өситетін қексеп, мәжілісін іздеген жастарға медресе есігі үақытша жабылғандай болады. Өлеңдері де бұрынғы сияқты тыныштықпен отырып жазылмай, ерекше тынышсыздық, алыс-жұлыстың үстінде жазыла жүреді.

Осы жылдарда Абайдың өлеңімен қатар аудармалары көп орын ала бастайды. 1891 жылғы жаулық тағы да үзакқа кетеді. Тартыс бір ел емес, өлденеше елдің ішінде, өлденеше жұмыстардың тұсында бола келіп, 1897 жылға шейін созылады. Бұл әредікте шетелде болған тартыс – тобықты мен уақтың тартысы. Ол пәленің басы да Оразбай болады.

Оспан өліп, ел ішіндегі үлкенді-кішілі істерге өзі бас болып жүрген Оразбай енді Абайды тұрткілеп қоздырып, бір пәлеге тартуға құмартады. Осы орайда, Абай мен уақтың бір адамы Нұркө деген кісінің екі арасын шиеленістіретін бір кез келеді. Бұрын Абай мен Нұркө аса тату, дос еді. Нұркө – Көкен болысының қа-

зағы. Жері мен елі Семей қаласына жақын. Өзі адамшылық абыройы зор, қала мен қырға бірдей беделді адам болатын. Сол Нұркенің бойжеткен қызын Абайдың баласы Мағауия аламын деп өуелде бір қысырақтың үйірін қарғы бауға жібереді. Артынан Мағауия қызбен көріс келе ұнатпай, алғысы келмей, сырт беріп жүреді. Қыздың қоңілін тұрақтатқан құдалық та жоқ, азаттық та жоқ, жіпсіз байлау болады. Соны ауырлаған қызы Айтқазы деген адамға өздігінен сөз салып, тием дейді. Айтқазы – Ертістің ішкі жағындағы Белағаш деген болыстың адамы. Өзінің түбі көкше (тобықты), Абаймен қатты дос, шешен, алғыр адам болған. Бұның да жасы Мағауияға құрбы, жасынан озғын шыққан адам. Нұркенің қызына Айтқазы қызығады да, алып қашады. Осы жөнінде Айтқазының өзі де, Оразбай сияқты ел пәлесін тілеушілер де «Абай ашуланар, сойқан басталар, Айтқазы, Нұркелермен қиян-кескі жауласатын болар» деп ойлайды.

Бірақ Абай түк намыс та етпейді. Сөз де айтпайды. Аз күн ішінде Айтқазыға «саспа» деп басу айтып тыныштандырып, Нұркемен де қабақ шайыспай, бұрынғы достық күйінде қалады. Қыз сүйгеніне тиді, ерік алды. Эйел еркіне зорлық болмасын деп, өзге тұста жол айтып жүрген Абай өз басына келгенде, сол жолын тайған жоқ. Осыған айызы қанбай, бармағын шайнап қалған Оразбай өз бетімен пәле бастайды.

Абай болса, 1895 жылы тағы бір ауыр қаза көреді. Әбдірахман деген сүйікті баласынан айырылады. Ол Семейде уездік школды бітірген соң Түменнің «Реальное училищесине» барып, соны бітіреді. Петербургке барып «Михайловская артиллерийская школаға» түскен. Басында Абай «Технологический институтқа» түс деп жіберген екен. Сабаққа кешігіп келіп, түссе алмайтын болған соң жаңағы мектепке түсіп, соны бітіріп шыққан. Әбдірахман – Абайдың қатты сүйеніш көріп, зор үміт қылған баласының бірі.

Бұл жаңағы мектепті бітіруімен де қанағат қылмай, енді «Әскерлік академияға» түсемін деп жүргенде, костоед (құрт ауру) болып, 1895 жылдың қысында, қызмет етіп тұрған жері Алматы (Верный) қаласында қайтыс болған. Оспанның өлімінен соң Абайды қатты күйіндірген өлімнің бірі осы болады.

Бұл баласы Абайдай өке өмірінің жалғыз бір үлкен жұбанышы еді. Соның мұратына жете алмай, ерте өлгені артында қалған

ған әкесін қатты қайғыға салған. Ел ортасында «етек бастыны көріп» жүргенде, Абайдың аңсап, тілеп, коп күткені сол баласының келешегі болатын. Көп үшін өнімді еңбек істеп, мағыналы адамшылық ұрығын шашады деген жалғыз үміті сол еді. Соның ерте өлгендігі Абайдың жүргегінен тағы да ұзак шер, көп зарды шығарады. Әбіштің (Әбдірахман) өліміне арнап айтқан өлеңдері Оспанның өліміне айтылғаннан да зарлы, ауыр қайғылы сөздер болады. Бұл аза ақынның сол кездегі басқа өлеңдеріне де өкініштің уытын жайғандай болады.

Әрине, бұл уақыттарда Абай терең, даналықпен толғайтын ақынның өзі болған. Сыртқы өмірдің у қосып тартып жатқан сыйбағасы бар. Өз ішіндегі қалыптанып толған сыншы ақылдың бұны табынан ұзатып әкеттің жалғыздығы бар. Оның үстіне жанына сүйеніш санап, тіршілігіне жұбаныш қылған сүйікті жандарының өлімі бар. Осының бәрі жиналған соң бар сотқармен алсып жүрсе де, Абай өлеңді өз жүргегінің тынысы сияқты қылыш алған. Сондықтан Лермонтовтай ақындардың өлеңдерін қазақшаға аударса, сол сөздерді құр ғана сыртқы келісімін сүйгендіктен аудармайды. Барлығын да өз жүргегіне түсіріп, өз халіне жанасатын, өзінің әлеуметтік мұң-арманына тап келетін және өз қиялына үйлесетін, ерекше бір жақындығы болғандықтан аударады. Аудармалар ақынның өз жүргегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, толас-тынысы сияқты болады.

Кезі келгенде айта кету керек, Абайдан қалған аудармалар тегіс бірдей емес. Кейбірін, мысалы, Крылов мысалдарының көп жерін немесе Лермонтов өлеңдерінің бірқатарын ақын дәл аударады. Сонымен қатар сол Крылов, Лермонтовтың және өсірессе Пушкиннің «Евгений Онегинің» әдейі бір кең толғаусын өзінше еркін жырлап жеткізеді. Бұнысы – аударма ғана емес, Еуропа, Шығыс әдебиет тарихында көп ғасырлар бойында тәжірибеде болған сарын қосу сияқты бір жол. Алдыңғы ақын сезіміне, өңгімесіне, ой толғауына сүйсіне отырып, өз ішінен де соған үндес қоғамдық сыр шығарып, қосыла күніреніп, қатар шабыттанып кетеді. Бұл түрдегі сезім, ойларды өзгерте жырлауы әдейі істелетін, өзіндік тумаларға жақын болып шығады. Сондықтан бұл алуандағас ақындық еңбегінің кейбіреулерін құр аударма деп қарамай, Пушкин, Лермонтов, Байрон сарынымен жазылған шығармалар деп тану керек.

Осындаі болып қалыптанған ақындық күйі Абайдың соңғы күндеріне шейін біржолата нығайып, орнығып алған арнасы еді. Өредікте қыс болсын, жаз болсын, ел сөзінен қолы босап, аз да болса орнығып отыратын уақыт жетсе, 1889-1890 жылдардай тағы да тәрбиешілік, ұстаздық етеді. Бұл уақытта жалғыз өз өсие-тін айтпай, орыс кітаптары арқылы таныс болған бұрын-соңғы данышпан, ғалым, ақын, жазушы атаулының бәрінен мысал келтіріп отырады. Үдайы ойшылдыққа салына бермей, көркемдік тәрбисін де көп ойлады. Сол ретпен өзі оқыған қызықты, шебер романдарының көбін өз тілі, өз аудармасымен (редакциясымен) өсем әңгіме қылып айттып береді.

Абай айтуынан тараған осындалық жаңа, соны әңгімелердің ішінде өз уақытында жаңа болған «Мың бір тұн», «Шаһнама», «Бақтажар», «Ләйлі-Мәжнүн», «Көрүғұл султан» сияқтылардан басқа, орыс пен Еуропаның да талай романдары болды. Абайдың айтқанынан тараған А. Дюманың «Үш мушкетері», «Он жылдан соңғысы», «Король қатын Маргосы», Лесаждың «Ақсақ французы» («Хромой бес»), Пушкин, Лермонтов әңгімелері және Батыс Еуропада орта ғасырда инквизиция сотының заманын суреттейтін «Қызыл сақал» деген роман, оナン соң Америка, Африка жабайылары ортасында күн кешкен «жәһәнкездер» жайындағы романдар да көп айттылатын болған. Абай тәрбиесінің тағы бір ерекшелігі – ол өзін «шығыс адамы едім», «мұсылманды едім» де, дін тұсауына бағындырмаған. Халқына үлгі, тәлім етіп айтқанда, өлеңінде Толстой, Салтыков-Щедринді ұсынғаны сияқты, ауызша өситетте де Аристотельді, Белинскийді қоса айттады. Үлттық, діндік тар көлемде өсте қалмайды.

Бірақ атқамінерлер пәлесі Абайдың саналы еңбекпен отыруына ырық бермейді. Оразбаймен ұстасқан жаулық 1891 жылдан бастап 1897 жылға келеді. Бұл кезде Абайдың ел жұмысына арасында Ақылбай, Мағауия сияқты балалары, Көкітай сияқты немере інілері жетсе де, Абайдың сонынан ерген ел, жалпы тартыс болсын, ел ішінің кеңесі, билігі болсын, үлкен шербешнай сияздар мен болыстық сияздары болсын – барлығынан да Абайды босатпайды.

1897 жылға шейін Абай ел сөзі мен ел жұмысынан шыға алмай қойғанда, көбінесе өділ билікпен тыныштық орнатып, тым

болмаса даушарды тоқтатармын деген үмітте болған. Әйтеүір босатпайтын болған соң «тым болмаса осымен бірдене істеп болмас па екен» дегендей:

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарынды, –

дейді. Бірақ 1897 жылға шейінгі ісі жалғыз бұл емес. Оразбай партиясы бір Шыныңғыс, бір тобықтымен тоқтамай, тағы мол ауданға, кең майданға шығып кеткен. Абай неғылса да бұл тартыс тыйылмайды. Оразбай кегі сондай күшті болған. Еріксіз келіп, тұрткі салып, соқтығып, Абайды ерік алдына қоймайды.

Оразбай өз болыстарымен қанағат қылмай, көрші болыстардың барлығының сайлауына барып, Абайға қарсы жаулардың басын құрап, сайлау сайын партия тартыс шығарады. Сонымен, жауы баратын болған соң ықтиярсыз Абай да барады. Бөтен елдегі достары өзге кісіні қанағат қылмай, өзін керек етеді. Осындайдың әлегімен жүріп, 1897 жылдың сайлауына келгенде, Абайдың үнемі арманды болып өткізген өмірінің ең мағынасыз қорытындысы сияқты болып, бір үлкен оқиға туады.

Бұл оқиға Мұқыр болысының сайлауында болған. Мұқырға сайлаушы уез келер кездे, барлық Семей уезінің шылықтары кездесіп отырады. Бір жағынан, бұрынғы күйге үйлескісі келмей, заманынан, ортасынан озып шығып сыншы, ұстаз, ақын, данышпан болуға айналған Абайды көреміз. Екінші жағынан, күндегі өмірдің талқысы мен шыр-шенберінде, түгел партия болып, барлық болыстар қак жарылып, жартысы Оразбай жағында, жартысы оған қарсы ниетте жүреді. Оразбайдың бұл кезде байлығы асып, қимылы қатал болып, көпті қорқытып, дәуірі тобықты ішінде басымдал келе жатқан.

Мұқыр сайлауының дәл алдында ел ортасынан тағы бір тың әрекет шығады. Ол – Бәзілдің қызы Қадишианың дауы. Бәзіл – тобықты, жуантаяқ ішіндегі бай-жуанның бірі. Құнанбай тұстас кісі. Бұның Байғұлақ деген баласы – Оспан мен Оразбайдың аралығында «тең тарта» жүретін елеулі атқамінерлердің бірі. Соның қарындасты Қадишианы айттырып отырған жері Оразбайдың туысы,

Есболат екен. Қыз атастырған жігітіне ырза болмай, Абыралыдан келген жолаушы қаракесек Олжабай деген жігітке ғашық болады. Екеуі қөніл қосып, қашуға әзірленіп жүрген түні анду болып, қолға түседі. Байғұлақ пен Оразбайлар қыз бен жігіттің екі аяғына бір кісен салып, Олжабайды өлтірмек болған. Жаны қысылған жастар комек тілеп Абайға тілхат жібереді. Абай сол арада бұл жандардың ауыр халіне ара түсіп, тез бүйірып, Олжабай мен Қадишаны өз ауылына алдыратады. Соңда Қадиша Абай үйіне жақындаپ, есіктен кіре бергенде, жастық арызын айтады:

Шығады бүркіт алған қыр басына,
Алаштың болдым жолдас мырзасына.
Бір кісен жеке тимей аяғыма,
Олжабай, ортақ болдың бір басына.

Олжеке, тартынасың неге журмей,
Багана қалсаң еді маған ермей.
Бір жұмыс не де болса істеген соң,
Қарада жан қала ма дауга кірмей.

Алдына келіп тұрмын, Абай аға,
Бар пылгар сіздे-дагы мендей бала.
Айдайды кісен салып аяғыма,
Ісіне құдіреттің бар ма шара?!

Абай жуантаяқ пен Есболаттың қарсылығына қарамай, аңдуши жігіттерді айыпты етіп, Олжабай, Қадишаға азаттық өпереді. Екеуін қосып, Абыралыға аман-есен жөнелтеді. Мұқыр сайлауының дәл алдында болған осы билік Абайға қыз төркіні жуантаяқты, қыздың қайыны Есболатты өкпелі, араз етеді. Оразбай тобына жалған нағыс жоқтаған, қалың шоғыр тың руларды қосады. Ол Оразбайды бүрынғыдан да қыздыра түседі. Алыстағы Мұқыр сайлауына омыраулап араласып, асыға қимылдап, пөле шақырып жүреді.

Сонымен, сайлау жақындаған соң Мұқыр болысындағы Абайдың тілектестері: «Сайлауға өзің келмесең болмайды. Оразбай келіп, сүйген адамын болыстыққа сайлап алып, басымызға пөле жаудырады», – деп Абайды еріксіз барғызады.

Екі жақ та осы елдің сайлауын бір ірі түйін деп білген. Шынында, көп алысқан Оразбай бұл болыстың ішінде дендеп тұра-

ды. Қарсы жағында бұрынғы барлық қоңыр-көкшеден жалғызған аз ру көкше қалады. Одан басқа Мырза-Жәкең деген ел жөне бұрын Шыңғыстан Құнанбай балаларынан қашып, осында шыққан жігітек, бөкенші – барлығы да Оразбай ниетінде болады. Осы сайлауға шейін Мұқырдың болысы болып келген Әбен де – Оразбайдың досы. Ол – қызыр, наған және озі ожар, сотқар адам. Бұлардан басқа Шыңғыстың өз ішінен және тіпті Құнанбай балаларының арасынан да Оразбайға астыртын тілеулес болып алған адамдар бар-ды. Соның бірі – Абайдың ағасы Тәңірберді, бұл Оразбаймен құда. Және болыс болып түрген баласы Әзімбай сыртына шығармай, Абайға білдірмей, іштей Оразбайға ақыл да, сыр да қосып қояды. Мұқырга ояз келіп сайлау болғалы жатқанда, өз елінен Оразбай да аттанды. Ол жолшыбай Тәңірбердінің ауылына қонып отырып: «Абай бұл топқа бармасын, барса бүлік болады», – дейді.

Абай бұның алдында үйде тыныш отырып, ақындық, үстаздық еңбек етіп жатқанда, Оразбай, Жиреншелер және жігітек, бөкеншіден – Бейсембі, Құнтулар, Жәкеңнен – Әбендер тыным алмай пәле қоздырып жүрген. Осы топтың анық бүлік, жанжал базы екеніне солардың сыр-мінезін жақсы білетін Асылбектің дәл сол орайда айтқан бір сөзі айғак. Сүйіндік баласы Асылбек ру жігі бойынша Құнтулармен бірге болса да, кесір іске бармайтын адал адам болған. Абайға өз басы дос. Үйде жатқан момын жан екен. Соған бір күні Жиренше келіп амандақсанда: «Аманбысың, байғызым, – дейді де: – тастың арасында тек жатып, түбін ойлап жатырысың ғой», – дейді. Асылбек соған орай: «Аманбысың, бәбісегім. Бәбісек, көкекше әр қидың түбінен барып бір «пыс» деп, иси Олжайды тұртіп тұргызып жүрсің ғой!» – деп мысқылдайды. Тағы бір орайда Жиренше мінезін жақтырмай өжуалап: «Қосаяқ қой бұл. Күні бойы тек жатып, кеш батқан апақ-сапақта екі аяқтап, шандатып жортады!» – дейді.

Бұл айтқаны Жиреншелердей тынымыздардың елді пәлеге айдап, сол Мұқыр сайлауында тартысқа әзірлеп жүрген сүмдықтарын танытады. Олар, бір жақтан, бейбіт елді бөріктіріп, «жау жетті» деп жүріп, екіншіден, өз араларын да нықтап шүйлей береді. Сол күндерде Оразбай өз алдына өлденеше тәсіл-айланың, қастық, жаулықтың жолын атап, белгілеп алғып, осының байла-

уын енді «Жер табанға берейік» дейді еken. «Жер табан» деп ат қойғаны сол кездегі жігітектің кайсар, қыңыр би – Бейсембі. Өздері түртпек салып жүрсе де, араздық туын жігітекке ұстаптақ. Соларды найза басы етіп, алдына салып алмақ. Сол үшін жігітектің «Жер табан» таймас, қайсар Бейсембісі топтың байлауын өз аузынан бекітсін дейді. Мұқыр сайлауында болатын оқиғаның бу да астар жағы, өзірлігі.

Ақыры Абай да, Оразбай да сайлау басына барады. Оразбайға Әбен: «Елді алатын – біз. Бірақ Абай келді. Енді тағы алып кете-ді», – дейді. Оразбай сонда Абайдың аз кісімен келгенін біледі. Және Әбен жағында ел құшінің көп жиылып тұрғанын көреді. Өзінің жаулық ниеті іске асатын бір кезеңі осы деп түсінеді. Сонымен, қол қимылын істеп жіберуді Әбен мен Жігітектерге тапсырады.

Айтқанында, Абай келген кезде Әбенниң өзі бастаған бір топ кісі Абайдың үйіне қаптап келіп, жабылып кетеді. Абайға таяқ тиеді. Әбендер Абаймен қоса Кәкітайды да сабайды. Бұл Абайдың үстінен өзі жығылып, таяқты өз басына алады. Бір кез Кәкітай оязға жетеді. Ояздар мылтық атып барып, арашалап алады.

Бұл оқиға ел ішін астан-кестен етеді. Елдің Абай үшін қүй-зелген жігітінің бәрі тегіс атқа мінеді. Жарым жұрт жол тосып, Оразбайды ұстап алып, өлтірмек те болады. Ашу үстінде әртүрлі ірі жаулықтың жолдарын айтысады. Бірақ Абай оның ешбірін де қостамайды. Қол қимылынан елді тоқтатады. Жалғыз-ақ дәл сол күні Оразбайдың Тәнірберді ауылына тілдесуге жіберген жансызы сезіліп қалады.

Абай соны білген жерде: «Менің жауым бауырымда отыр ғой, бүйткен елде қайтіп тұрам, кетем!» – деп атына мініп, қасына бір ғана жігітті ала, құнбатысқа беттеп қашады. Артынан қуа келген Ысқаққа: «Бұл елде тұрмаймын, жоғаламын», – дейді. Бірақ күйнішлар шылбырына оралып, атын жетелеп, қайта әкеледі.

Барлық осы әлектін терен тамыры жалғыз партия таласында емес, одан әріде жатыр. Бұл қастық – ескішіл, қараңғы феодалдардың Абайға тап жауы екендігін, сондай қоғамдық тартыс жөнінен өштігін көрсетеді. Олар үшін Абайдың өсиеті, әр өлеңі, жаңа жарық дүниені іздеуі жат жаңалық болып көрінетін. Жуандардың шірік ортасы намысқа дақ салғанда, өздерінің қаншалық

нәрсіз, құнсыз екенін көрсетіп еді. Осы іс үстінде сол ру басылар ортасының іштей шіри бастағанын, Абай жалғыз Тәңірберді емес, көп жерден көреді.

Бұл уақыттағы Абай елден азайып, қайраты кеміп, таршылық көрген жоқ-ты. Оразбай істеген іске он есе артық істеп, жаза мен қарсылық корссту 1897 жылда да қолынан келуші еді. Абайды Оразбайдың сабағанын естігенде, тобықтының өз іші емес, алысжақын көп қазақ қүйзеледі де, намысы қозады. Абай үшін, ең алдымен, Оразбайды жазалаймын десе, қалың қазақ Абайдың жасағынан табылатыны даусыз еді.

Оразбай жонінде тағы осындай бір іс 1898 жылдың жазында болған. Тоғалақ руынан шыққан Ержігіттің Бейсембайы деген жас жігіт Оразбай айтқан бір бүйрықты орындалмайды. Соған ашуы келген Оразбай көр қылып, қорламақ болып, көр қаздырып, Бейсембайды тірдей көмдіреді де, өлімші ғып жазалап, зорға босатады.

Сол ісіне ызасы келген жай шаруаның көп елі бірігіп алып, Бейсембайдың намысын жоқтап, аттанып барып Оразбайдың ауылын талтүсте шауып, желісін кескілеп, үш мың жылқысына тиіп алады. Елдің осы ашуында Абай кегі де жоқ емес еді. Абай тілесе, бұл жолы Оразбай қайтып тұра алмастай соққы көрер еді. Бірақ Абай ел жуандарынша жаулық қумайды. Сол тұстағы барлық басқа ісі мен мінезі де осы айтқан сөзді дәлелдейді.

1899 жылдың жазында землемер болыс-болыстың арасына меже салып, шек жүргізгенде, бұрын Мұқыр болысына Абаймен араздасып шығып кеткен және сол жылғы жанжалдың кіндік енесі болған жігітек, жер-коныс ыңғайы бойынша Шынғысқа қарап қалады. Абай бұрын Құнанбайлармен араз болған ағайынның бар адамдарын шақырып алып:

«Қырық жыл елдік, қырық жыл жаулық болмайды. Бұрынғы араздық кекті тастайық», – деп жігітек елімен татуласады.

Абай жуандардың ісін ұлыққа да шақпаған. Заң-закон арқылы кек алуды да іздемеген.

Жаңағы жылдарда бұрынғыдан біржолата тыйылмағына өмірден сұынып, қажи бастағаны да себеп болған, «Алды – үміт, арты – өкініш» өмірден енді шын түңілген сияқты.

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жок аптығарға.
Қай қызығы татиды қу емірдің,
Татуды араз, жақынды жат қыларға?! –

дейді. Бірақ Абайдың өз басы осы күйде болғанымен, 1897 жыл өлегінің арты тобықты ішінде із-тозсыз өшіп қалды, партия, пәле, алыс-жұлыс тыйылды деп ойлау керек емес. Рубасы, атқамінер атаулыға ол – ауа мен су сияқты тыныс, қорек ететін азығы. Сондықтан Абайдың өз бала-інілері де Абай жаңағыдай қарады деп тоқтап қалған жоқ. Енді солар кекті болып, солар құғыншы болады. Бар күштерін ел кегін алуға салады. Баяғы өдіс-тартыс қайта қолданылады. Елді көп алғандық шербешнайларға тоғысатын билдерді көп алудан білінеді. Биді молайтып, басып алған жақ кесікті өз қолына алып, түпкі кекті сол кесік жазаларымен орындаиды. Абайдың намысын, ісін қутган жақындары ендігі барды осы шербешнайларға салады. Екі жақ бірдей би атаулыға мал мен пұлды кезек беріп, қатты шығындал жатады.

Бұл тартыс-таластардың тұсында жандарал, ояз кенселері де, өсіреле жасырын тынышы полиция кенселері де тек отырып қалмайды. Тегінде патшалыққа қарсы болған төңкерісшіл топтармен іштей достық, байланыс жасаған Абайға патшалықтың реңми орындары, кертартпа ұлықтары көптен қадала қарап жүрген-ді.

Жылдан жыл асқан сайын қазақ сахараасына олең-өсисет үгіті тарап, қалың елге, өсіреле еңбек еліне қадірі артып бара жатқан Абай, патшалықтың болыс ұлықтарын шенеп жерлеуші Абай жайлыш, жақсы кісі болып саналмайтын. Сондықтан оның ел ортасындағы өсерін өлсіретіп, қанатын қырқатын дүлей күш қазақтың өз ішінен табылса, оны жандарал кенселері өлдекашан құптаап, қостаушы болуға өзір жүретін. Оразбайларға астыртын дем беріп отыратын өздерінің де арам саясаты бар-ды. Елден Абайды жамандап тұскен арыз болса, оны ерекше ықыласпен тыңдайтын. Сондай жасырын шағым мына тұста да аз болмайды. Осындаи арыз-шағымның бірін сыртау, себеп етіп 1903 жылы қырдағы Абай ауылына жандарал бүйріғымен Семейдің тынышы кіслерінің бастығы полицмейстер өзі бастап, бір топ жандармдармен келіп, қатты тінту жасайды. Ниеті Абайды бір жазаға іліктіру еді.

Бірақ ақынның халық арасындағы зор атақ, даңқынан, қадірінен жасқанып, батыл өрекет істей алмай кетеді. Сол жолы Абайды астыртын көрсетіп отырған – тағы да бүлік, бұзық рубасылары, сатымсақ болыстар. Абайдың барлық өмір бойында халқына деген қасиетті енбегіне өш болған қараңғы кертартпа, қанауышы топ.

Абайдың «ел мінезі» деп рубасылар мінезін алып, қатты ызамен, сын сатирамен жырлауы осы халдерден туады. Ақын тіршілігінің ең ауыр қорытындысы, өсіресе сол 1897 жылдарда және өзі тоқтаған жылдарда, тіпті айқын болып шыгады. Абай енді жылдан жыл өткен сайын өмірден қажып, шоғе береді. Осы жылдарда олімді де ойлай бастайды. Өзі кешірген ерекше дерпті, өмірдің барлық қайғысын, өкінішін еске ала отырып, қазақ өдебиетінде мәңгілік ұмытылмайтын «Өлсем орным қара жерді» жазады.

1896 жылы өзінің бұдан бұрын жазған өлеңдерін «жинасын» деген. Бізге қашшалық ғажап көрінсе де, осы 1896 жылға шейін Абайдың өлеңдері бір араға топталып жиналмаған болатын. Абай өзі бір жазып тастаған өлеңін қайтадан жоқтап, жинап отырған. Әрқашан, кейде кітап оқып отырғанда, кейде жай бір оймен қозғалып отырғанда, қолына қағаз, қарындаш алып, айтпақ өлеңін жазып тастайды е肯. Соны қасында отырып балалары, інілепі я жай адамдар болса да, қалтасына салып алып жүріп кетеді. Содан біреуден-біреу жазып алып жаттайды. Кейбірін өнге қосып, домбырамен айтып жүреді.

Өлең жазу қызметі осы сияқты болғандықтан, қазірде біздің қолымызға Абайдың өз қолынан жазылған қолжазбасының бірде-бірі жетпей отыр. Барлығы да ел жігіттерінің қалтасында, қойны-қоншында жүріп, жоғалып кеткен. Осы ретінде қарағанда, «Абайдың беріде жазған талай өлеңі де ешкімге мөлімсіз болып, шығысымен жоқ болып кетпеді ме еken?» – деген күдік туады.

Өйткені жасынан біткен өдет бойынша, Абай біреудің оғаш мінезін көргенде, ылғи қалжың, өжуа, мысқыл өлең айтқыш болатын. Осындағы сөздерінде әрқашан өз жанында жүрген жақындарын, ағайын-туысқандарын мысқыл етіп, солардың мін-мінезін күлкі ғып, әйгілеп айтады. Кейде қалжың ғып жазып, өз қолдарына да береді. Сол кісілердің көбі қолына өлең түсісімен, өз мінін айтқан сөздердің көзін жоғалтуға тырысқан. Сонан соң кейбіреулер Абайдың өзінен жалынып, жалпайып сұрап алып та,

көзінше жыртып тастайтын болған. Мысалы, «Көкбайға», «Қыздарға» шығарды деген өлеңдер осындай күйге анық ұшыраған. Тағы бір алуан өлеңдерінде жақын туысқан, дос-жар таныстарын қатты мінеп айтқандықтан, інілері мен балалары, «ана адамдар өкпелер» деп, жасырып жоғалтып жіберетіні де бар. Еске алатын бір нәрсе, Абай кісі мінеп айтып, өлең шығарғыш болғанда, сол құралды ешуақытта нағыз жауына жұмсамаған. Өлеңімен мысқыл қылатыны ылғи жақыннан шыққан адамдар болады. Ал Бұлардың Абай сөзін жоқ қып жіберуі өзгеден сонағұрлым оңай болған. Қайта өлеңдеріне қарағанда, Абайдың қара сездері көбірек, түгелірек сақталған сияқты.

1890 жылдардан бастап ұстаздық, үгітшілік жолына түскен соң Абай өлеңді аз жазса да «қара сөзбел» айтатын өсиетті көп жазады. «Фақлия» деген өсиеттері сол 1890 жыл мен 1898 жылдардың арасында жазылған. 1891 жылдан соң өлеңмен айтпақ болған сездерінің талайын қара сөз үгітіне айналдырып жіберген. Кей уақыттарда бірталай өлеңдерін сол қара сезде айтқан пікірлерінен шығарып, өлең қылып кеткені де бар.

Калай да соңғы 10-15 жыл ішінде Абай осы сияқты жаңа жанрды тауып, соған кейде өлеңнен де көп уақыт бөледі. Бұл кездерде Абай сөзін қадірлі көріп, өрбір шыққан жаңа өлеңдеріне ынтық болып отырған ел оқушылары «қара сездер» шыға бастаған соң мұны өлеңнен кем көрмейтін болады. Қайта, берірек келгенде, ел ішіндегі оқушының барлығы да Абай сездерін молдаларға ақша беріп жазғызып, қошіртіп алғып жүргендеге, ең алдымен, қара сезді тілейтін. Соған көп ынтығатын. Тегі «қара сездер» кім болса, соның қолында кетпей, жазылысымен маңайындағы сауаттылардың қолына түсіп, сонда шашылмай, аман сақталып қалған сияқты. Бұл ретте Абай сездерінің шашылмауына, жоғалмауына мезгілімен тізіліп, жазылып, елге тарап отыруына көп еңбек еткен адамдар бар. Олар Кішкене молда, Махмуд, Самарбай, соңан соң өсірессе Мұрсейіт. Баспаға шыққанынша жыл бойы өлденеше рет Абай жинағын қошіріп отырып, Мұрсейіт бір кітапты бір қойға сатушы еді.

Өз өлеңдерін 1896 жылға шейін жиғысы келмеген – Абайдың өлең сезге өте үлкен сынмен қарап, үлкен шарттар қойғандығынан болған. Өлең Лермонтов, Пушкин сездеріндей болмаса, одан

берідегі сөздері өз сөзі болса да, толық қанағат қылмаған. Барлық қазақ әдебиетінің өзі білген ескілігінен Абай жалғыз Марабай мен Шөжені ғана «нағыз ақын» дейді екен. Бірақ Абай Махамбет сияқты ірі ақындарды ести алмаған. Абай өз сөздерін қатаң сынаумен қатар, маңында өлең жазатын жастарға да сондай мінез істеген.

Кешірімсіз қатты сын жасап отырады. Олардың сөздері ұна-маған уақытта міндерін өлеңге қосып та жібереді. Мәселен, Кекбай, Әріптердің өлеңдерін еске алып:

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қызы».
Көрілікті жамандап, өлім тілең,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, –

дейді. Алғашқы жолдағы «Әзірет Әлі, айдаһарды» Кекбайға арнаған. Оның діншіл қисса сарынымен жазған бір өлеңін жақтырмай айтқаны. «Алтын иек, сары ала қызды» Әріп ақынның «Зияда» деген киссасына арнаған. Әріп қызы көркін айтқанда:

Ақ тамақ, алтын иек мойындары,
Үжмак, жұпар исі қойындары.
Бағдат, Мысыр қызығы үқсамайды,
Бұлардың сауық қылған ойындары, –

деген. Сұлу қызды сипаттаймын деп «иегі – алтын, көзі – гауһар» деп түсіне қарамай, асыл тастандарды санай береді. Соған айтқан Абайдың сын сөздері ақындардың барлығына да ауыр тиген шығар. Бірақ іштерінде, өсіресе Әріп қатты намыс қылышп, кектеніп, Абайдан есесін қайырмақ болып, «Біржан – Сараның» айтысына өз жанынан Абайды жамандау сияқты көп сөздер қосқан деседі. Осы айтылған мысалдар ақын боламын деген жастардың шығармаларына Абайдың үлкен шарт қоятынын анық көрсетеді.

Абай сөздері көбірек жайыла бастаған соң тобықты іші болын, басқа көрші елдер болын, барлығы да мұның жазбаларының үдайы оқушысы, тыңдаушысы болады. Бұларға сөздерді жеткізетін – жалғыз жазу ғана емес, қайта көбінесе домбырашы, өнші жігіттер. Осы жағынан қарағанда, Абай өлеңдерінің тыңдаушысы мен жаттаушылары хат білетін, арнаулы аз адамдар

ғана болмай, жалпақ ел болады. Фольклор мен жазба-баспа әдебиеттің жапсарында шыққан ақынның шығармалары өрі ауызша, өрі жазба әдебиеттің күйін бірдей кешеді.

Абай айналасында өлең айтып, өн саламын деген өнші-ақын болса, қыз-келіншек, жас-көрі болса, барлығының да топта, ойын-тойда айтатын жырларының көбі Абай сөздері, Абан өндере болған.

Біз бұл уақытқа шейін Абайдың нөрлі еңбегін айтқанда, ылғи ақындығын соз қып келдік. Енді осымен қатар одан қалған мәдениет мұраларының ішінде үлкен, елеулі орны бар, композиторлық еңбегін де атая керек. Абай өзі жақсы домбырашы болған. Қазақтың ескі өн-күйін жете білген, барынша сүйген. Елдің өн-күйін елти сүйіп айтқан:

Құлақтан кіріп, бойды алар,
Жақсы өн мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Өнді сүйсөң, менине сүй, –

деген өлеңдері – бұған дөлел. Жөне сол өн баян еткен ескі халді ойлап, толғанып келіп:

Есіткендей болады,
Құлағым ескі сыйырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды, –

деген жолдары бұның өз еңбектерінің терең тамырлары сол қазақтың өткен өнер, мәдениетімен жалғасып жатқанын көрсетеді. Осы сияқты өр кезде, көп өлеңінде Абай өн-күйге талай-талай сұлу мағыналы жырларын арнайды. Ол – музыкаға ақын болып қосқан үні. Сонымен қатар Абай музыканың өзіне композитор болып та атсалысады. Абайдан қалған 16-17 өн бар. Бұлардың көбі – өзі жазған жаңа үйқас, жаңа түрлі өлеңдеріне арналған өндер. Мысалы, «Сегіз аяқ», «Сен мені не етесің», «Қор болды жаным» сияқты алты, жеті, сегіз жолды өлең түрлерін шығарса, соларын жүрт құлағына жүғымды, сінімді ету үшін қосарлық өнін де шығарады. Бұл ісі жаңа түрлі өлеңдерін ете даңқты қып, көшпілік

өн қып әкетеді. Сол тәрізді Пушкиннен аударған Татьяна, Онегин хаттарына да арнаулы әндер шығарады. Қазақ көшілігіне әншійінде үғымсыз, тосаң көрінерлік орыс жастарының аттарын, өмірін, сезімдерін мынау өлеңдер арқылы аса түсінікті, әсерлі және даңқты етіп жібереді. 1890 жылдардан бастап Онегин, Татьяна аттары қазақ сахарасында халықтың өзі тудырған жырлардағы адамдардың атындаі белгілі, сүйікті аттардың бірі болады.

Абайдың композиторлық еңбектерінде де ақындық еңбегі сияқты өзіне тиісті үлкен жаңа өзгешеліктер бар. Бұрынғы ауызша әдебиетке Абай көп еліктемей, жалпы, сөз корын пайдалана отырып, «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп өзінше жаңа түрлі өлеңдер шығарады. Бұрынғы әнді өзі бұрынғы әдебиеттен сонағұрлым артық бағаласа да, ендігі өз әнін жақсы-жаман болса да жаңаша ұлгімен айтпақ болады. Шырқауы, айғайы аз, көбінесе құлак қүйіне ұқсанған қоңыр баяу әндер туғызады. Орыс пен Еуропаның камерный әніне, романстарына ұқсанқырап келеді. Бұрынғы қазақ әнінің жаңа бір стильмен дами бастағанын байқатарлық әндер болады. Бұл да – өзінше жаңа жол табам деп, нық ізденудің нәтижесі. Абайдан қалған мәдени мұраның бұл да бір күрделі, үлкен саласы болып саналады. Жеке әндерінің шығарылған жылдары дәлді мәлім болмаса да, жиыны 1886 жыл мен 1897 жылдар арасында шықты деседі. Өлеңі қою шыққан жылдарда әндері де жарыса шығып отыратын сияқты.

Енді ақындығының соңғы жылдарына оралып келсек, Абай 1899 жылы өлеңді недөүір жазады да, осы жылдан соң алғашқы жаза бастаған 1880 жылдары сияқты, өлең сандары тағы азая бастайды. Көп жазылған жылы 4-8, әйтпесе 2-3 өлеңмен 1903 жылға келеді де, содан кейін біржолата өлең жазылмай қалады.

1903 жыл мен 1904 жылдың қысында Абайдың тірі қалған балаларының ішіндегі ең жақсы көретіні Мағауия бұрын көптен әлсірептің жүрген құрт аурудан төсек тартып, жатып қалады.

Мағауия өкес үғымынша да және өз ортасының бағалауынша да Абайдың барлық баласының ең жақсысы, ең ірісі деп саналған. Бұл ақындығының үстінен ерекше мінезді кісі болған. Жасынан денсаулығы нашар болғандықтан, қаладан толық тәрбие ала алмаса да, әкесінің үнемі өз қасында үстап, шын жақсылап тәрбиелеп шығардым деген баласы осы болатын. Елде отырып,

Еуропа тәрбиесін алған адамдардай ақыл, мінез, адамшылығы түгелімен мәдениетті кісінің халінде болған. Бұ да өкесі сияқта-нып, қырда отырып, көп оқып, өзінен-өзі қарастырумен көп білім алдып қалған адам еді.

Ел жұмысына кіріссе, өкесінің міндетін өз мойнына ала-тын. Жұмсақ мінезді болып, ел көшілігіне аса сүйкті болған. Сол Мағаяния 1903 жылы қыс бойы төсек тартып ауырып келіп, 1904 жылы жазғытұрым қайтыс болады.

Абайдың өзі бұл өлімнен бұрын да өмірден қажып, талып, ендігі тіршілігін артық нәрседей санай бастаған еді. Өз сынынша: ажарсыз, мағынасыз откен дәурені жалғыздық дертімен құлазытып, жүдегіл, тоздыруға айналған. Соның барлығының үстіне Мағаяния өлген соң Абай бір алуан ауруға айналады. Төсек тартып жатпаса да, отырып ауырады. Ешкіммен сойлеспейді де, ешнәрсемен өзін жұбатпайды. Ауруын ешкімге көрсетпейді де. Мұның бәрін керексіз деп біледі. Сонымен, Мағаяниның өлімінен кейін қырық күн отырып, 23 маусымда 1904 жылы алпыс жасында қайтыс болады. Абайдың сүйегі Жидебайда өз қыстауының жанына қойылады.

* * *

Абайдың өміrbаянын зерттеп, толықтырып жазу жұмысы жетер өрісіне жетіп, аяқталған жоқ. Бірақ бұл күнге шейін ақын шығармаларының өрбір толық басылымының түсінда сол өміrbаянына кіретін тың дерек, жаңалықтар қосыла туғсіп, есіп келеді. Осы зерттеуде де ақынның өміrbаяны бұрынғы жазылғандардан бірталай өзгертіліп, тың редакциядан өтті. Абай өмірі туралы бұдан былай да ел аузынан жиналатын естегілер, жалпы әңгімелер жамала беруге тиіс. Сонымен қатар ерекше бір көніл боліп, кейінгі зерттеушілердің есіне, өсіреле салып өтетін бір жай: ақын жөніндегі орыс тілінде сакталған деректер туралы.

Бұл күнге шейін біз Абайдың достары болған орыс оқымыстыларының – Михаэлистердің не хат, не күнделік, не мақала сияқты еңбектерінде Абайды сөз қылған болімдерін жинай алмадық. Бір табылған аз сөз – Кеннанның «Сібір және айдау жазасы» деген кітабында Абай жайында айтылған бір дерек. Онан соң Семей архивінен табылған тергеу ісі бар.

Анығында, Абайдың өмірбаянын оқыған кісінің бәріне мәлім нәрсе оның патшалық ұлығымен, ұлықтар кеңселерімен аса көп рет кездесуі туралы болады. Крестьян начальнигі, ояз начальнигі, жандарал, округ соты, Омбыдағы корпус (генерал-губернатор) кеңселері – барлығының архивтерінде Абай жөнінен өлі де көп жаңалық табуға болатын тәрізді. Орыс достарының өзара хаттары, естеліктері, күнделік жазбалары да Абай жөнінен қымбат, қызық жаңалықтар айтса керек.

Осымен бірге тағе бір ескеретін нәрсе, бұл құнгे шейін Абайдың өмірбаянын жазғанда, барлық әңгіме, дерек тобықтының ішінен және өсіресе Абайға анық жақын болған туыстан, достан алынып келген. Тек осы соңғы жылда ғана керей, уак, найман елдерінің азды-көпті әңгімелері енді ғана кіріп отыр. Бұдан bylай сол сыйайлас елдердің Абайды өз көзімен көріп әңгімелескен адамдарынан қалған өртегі, аныз емес, нақтылы деректері, жаңалықтары болса, соларды көп қосу қажет.

Бұның бәрінің үстіне Абайдың өзі туып-өскен елдің ішінен Абайдың үлкенді-кішілі істері, сөздері, мінез-машиқтары туралы айтылатын қосымша әңгіме, естегілер теріліп жазылып, тізіле беру керек. Осындай неше саладан сарқылып келерлік жаңалықтар өлі де бар, мол деп сенгендіктен, біз өлі ақынның өмірбаяны үстей береді, өсе береді дейміз.

Абайдың жайына соңғы жылдарда қосылған өмірбаянының жаңағы соңғы түріне кірген ірі деректерден басқа бірталай ұсақ, бірақ аса қажет, елеулі әңгімелер бар. Олар – Абайды әр жағынан мінездейтін бағалы деректер. Осы жолғы өмірбаянын соның біразын айтумен аяқтаймыз.

Бұл әңгімелердің көбі 1935 жылдан бері қарай, өсіресе соңғы жылдарда «Абай» ауданындағы немесе жалпы Семей облысындағы колхозшы еркек, әйелдердің аузынан жазылып алынған. Мұнда Абайдың жас жігіт кезінің әңгімелерінен бастап, өлер шағына шейінгі жайлары араласа жүреді. Әңгімелер ақын Абай, өзілқой, мысқылшыл Абай жайын айтады. Өнер мен өнерпазды, аңшылықты, ас пен тойды, ат қосуды сүйестін Абайды суреттейді. Және аса бір бағалы естегілер кедей көршіге, жалпы еңбек иесі бүкараға берік дос болған Абайды танытады. Балаға, келін, жасқа төлім айтып, үстаздық, ағалық етіп отырған ақынды кейіптейді.

Сондай әңгімелердің бір алуаны Абайдың қалжынды қадірлекенін көрсетеді. Қалжың, өзілді Абай өлецімен де, қара сөзбен де айтып, айтысып отырады екен. Абай Қекшеге жас жігіт кезінде бір рет болыс болады. Сонда бір құні Байкекше ақын Абай отырған үйге кіре бергенде, Абай қарсы алдынан өлең бастап:

Тақыр жерге қабындан шөп бітеді,
Кей адамға мал мен бақ кеп бітеді, –

дей салып: «Ал осының аяғын отырғанша айтып жіберші», – дегенде, Байкекше:

Кей жігітті пысық деп болыс қойсан,
Қашан түспін қалғанша жеп бітеді, –

деп қалжындаған.

Өлең, қалжың Абайда аса көп болған. Ұлы сөзде өрелгі жоқ болса, зіл де жоқ. Жалпы айтыстың еркіндігі бойынша «сөз тапқанға қолқа жоқ» деп, екшесе берген.

Абайдың Ақылбай деген баласынан туған немере қызының күйеуі келіп жатады. Сол кезде күйеуді ертіп келген құда шал отырғанда, Абай өлең бастап:

Есіктің алды тастақ та,
Тастактың алды баспақ та, –

дей бергенде, жаңағы құда шал:

Атасы басқа жау женге,
Күйеу қасына тастап та, –

деп ойын-сауық өлеңінің ізіне салып жіберген.

Абай кейде өзіл сөзді қара сөздей қолма-қол айтып салып, қайта есіне алмай, қалдырып кете берген. Осындаи бір қалжынды Ағыбай деген туралы айтады. Біреу келіп: «Ағыбай тағы алдап, сырт беріп кетті», – дегенде:

Адам деп есеп қылма Ағыбайды,
Анптан қорқып Құдайды танымайды.
Сабын жаққан терідей жылш-жылп етіп,
Шіркін-ай, бір орыннан табылмайды, –

дейді.

Кейде Абай оқыс бір сұраумен ел кісілерін сынайды. Шақан-тайдың Төлтай, Ошыбай деген кісілері келгенде, Абай: «Қаттыда не қатты, тәттіде не тәтті?» – деп сұрайды. Соған Ошыбай: «Құрттың ақ малтасына қосып жеген қанттан тәтті бар дейсіз бе?» – деп бастағанда, Төлтай Ошыбайдың қурдасы екен: «Ой, ит, оттама. Қатты дегені – жоқшылық, тәтті дегені – жан емес пе!» – депті. Абай күліп: «Жарайсың, Төлтайым. Құдай ақымақты да, ақылдыны да Шақантайға берген екен!» – дейді.

Қалжынды Абай билік үстінде де қолданып, мылжың даугерді мысқыл-әжуа етеді екен. Мамай Қарабас руынан шыққан Тоқа деген кісі өзінің бір туысынан құнан даулап, Абайға келеді. Екі жағы бір-бір рет айтқаннан кейін, Абай жауапкерге: «Мына Тоқаның құнанын бер!» – дейді. Бірақ Тоқа дауқұмар, мұндай тез билікке айызы қанбай: «Абай, сөзімді екіндіге шейін тындашы! – дейді. Абай қозғалмай, үндең тындалап, тындалап алып, енді жауапкерге: «Сен енді құнаныңды берме!» – дейді. Сонда Тоқа: «Е, бұның не?» – дегенде: «Сен құнаныңды бағана алыш ең, өзің дауға саттың», – деп мылжың дауқесті жазалайды.

Абайдың ел ішінде өзіне тартып, дос тұтып, серік етіп жүре-тіндері неше алуан өнерпаздар болған. Кавказ адамы, айдаудан қашқан бір зергерді ұзақ сақтап, елдің зергерлерін жиып, әлгі қашқыннан күміске қарала жүргізуді үйреттіреді. Сонда Абай на-қысқа қазактың өз оюларын салғызып, үлгі таратады.

Өнер иесінің ішінде құсбегі, аңшы, мерген, ат бапшылы болса – бәрі Абайдың сыйлас адамдары болған. Жасынан Тұрғамбай құсбегі, Бәшей мерген, өз інің Шәкесияқты кісілерді ертіп, «сал-бурынға» (бүркіт аңшылығына қостап бару сапары) көп шығып жүрген.

Ал ән-күй өнерпаздарынан жасында Біржанды сақтап, қонақ еткеніндей, бертінде Мұқаны, Әсетті, Әлмағамбетті сақтап және өзінің барлық балаларын ән-күй өнеріне көп баулыған. Өз

әйелі Әйгерімнің өншілігін өсірмек болып, Біржаннан жаз бойы өн үйретеді. Кейін Тәкежанның Макұлбай деген баласы өлгенде, Әйгерімге жоқтау өлеңді өзі шығарып беріп, жаздай жақсы өуенмен жоқтау айтқызады.

Белгілі өнші-күйші емес, жай орташа айтушыларға да халық жырларын немесе өз түсіндағы ақындар жазған дастандарды жырлатып отырады. Топай Бейсембай деген ақынға «Қозы Қорпешті» Жанақ үлгісімен жырла деп тапсырады. Бірақ бар өлеңін бір қалыпты өуенмен айту жол емес деп, Қарабай, Қодар, Тазша, Сақау қатын, Баян, Қозы – барлығына кей сөздерін өз өуенімен айтқызатын болады.

Халықтың қайрат-өнер спортын да Абай қатты қызықтаған. Өз түсінда болған ірі астардың барлығына ол барып отырады. Бәйгесіне ат қосып, қүресіне балуан түсіріп, үнемі зор қызық етіп тамашалайды. Абайдың жолдасы, серігі болып кеткен Құдабай, Нұрмамбет сияқты «түйе балуандар» болған. Өз түсіндағы «Бозамбай асы», «Торыайғыр асы», «Мұрын Бұланның асы» деген сияқты талай асқа нелер жүйрік бәйгелерді апарып қосып жүреді.

«Кедей құла», «Айдапкелдің ақтабаны», «Ақбас ат» деген сияқты ірі бәйге аттарды біреуден көп төлеп сатып алып, біреуден базыналықпен сұрап алып, сол арада өзінен сұрап келген сыйлас адамдарына бере салып, ризалап жүрген. Бәйге ат, қыран құс, алғыр ит сияқты көп қызығы болатын асылдардың бір-ақ кісінің қолында болмай, әр ортаның қызықтауында жүргенін макұл көреді. Осындай естегілер қатарында Абайдың ауылына малшы, жалшы, қоңсы-көрші болған әйел-еркектің, жас-көрінің әнгімелері де аса бір қымбатты дерек болып отыр.

Енбек сүйген адамды Абай зор бағалаған. Өз ауылына көрші, малшы болған сондай еңбекшіл адамның талайын Абай байытып шығаруға тырысады. Оспан үйіне малшы болып, артынан Абайдың қарамағында болған Жетібай, Көтібай деген екі кедейді кейін ауқатты ауыл етеді.

Абай ауылынан Байсүгір, Дарқан, жаңағы Жетібайлар сияқты талай жандар малданып, өлденіп көшкен. Кейбір пысық, мықты жігіттер кедейліктен үрлыққа салынып кеткенде, үрлығынды қой деп серт, уәде алып, «енді саған ерген кедейлік итті мен көрейін» деп алдына аз жылда мал салып, тоқ, ауқатты үй етіп жіберген.

Тіпті, бұрынғы жау жігітек ішінен де сондай еткен, жақсы көрген адамдары болған.

Кейін барлық бала-шағасымен Абайдың шын берік досы болып қалған Қорамжан сондай адам еді. Мұсабек деген жігітек ұрысының адам болуына да Абай көп көмек еткен. Қорамжанның баласы Қатпа өүелі малшы болып жүріп, артынан Абайдың туған баласындағы ет-бауыр жақыны, дос інісі болып кетеді.

Осы Қорамжан, Қатпалардың Абай қолына жаңа көшіп келіп, кедей болып жүрген кезінде бұрын келіп байып алған Жетібай Қатпаны боқтап қорлайды. Абай Жетібайдың кедейліктен шығып алып, енді кешегі өзіндей кедейді ренжіткеніне қатты ашуланып, бір-ак күннің ішінде қасынан көшіріп жібереді, бірақ жер беріп, қыстая беріп көшіреді.

Кейін Қорамжан білікті, беделді кісі болып, өзінің жігітегі ішінеге Абай ырзалығымен қайта көшкенде, 15 бис байлаған желісі бар, көп мал иесі болып көшеді. Осындағы бұрын ұры болғанның талаудын Абай кісі етеді. Әрине, кісі болғысы келгеннің негізі бұзық емесін танып, соны кісі етеді. Болмаса жалпы ұры дегенге Абай аса қатал, қатты болған. Сондықтан да бір ұрының өлеңінде:

Күнту болыс болғанда жортқаным-ай,
Керей менен Матайды торытқаным-ай.
Қазы менен қартаны көртіп шайнаң,
Абай болыс болғанда қорыққаным-ай!

дәйтін сөздер бар.

Тегінде, Абай жас шағында бір-ак рет болыс болған. Мынау орайда болған емес, бұнда Абайдың айтқанын істейтін біреу болыс болғандығын айту керек.

Үрліқ, сотқарлықтың себебі болып, көп уақытқа көп жігіттің басында кедейлік ызығары жүргенін Абай жақсы біледі. Кедейліктің ауыр бейнеті ұры емес, момын көпшіліктің бөрін де езіп жүргенін терең түсініп, Абай өлең, өситетінде сол қазақ кедейінің жайын көп толғайды. Ұрысты еңбек жайын сол кедейге құтқарушы, көмекші есебінде көп үгіттеп, көп ұсынады. Адал еңбек иесі адамнан артық ол сахарарада Абай сүйген адам болмаған. Көп өлеңдері мен қара сөз толғауларында кедейдің үнемі жоқтаушысы болған.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып...
Қара қидан орта қап үрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы, –

деген Абай еңбек иесі кедейге жақын дос, қамқор боп кеп, оның
еңбегін қанайтын байды «қара қына» шейін сатып беретін құл-
қыны жаман, арсыз қанаушы етіп жерлейді.

Еңбек қылсан әрінбей,
Тояды қарның тіленбей, –

деген сияқты толып жатқан өлеңдері халық ішінде Абайдың ең
жақыны еңбек адамы, еңбек қауымы екенін айқын көрсетеді. Бір
күнгі мәжілісте кедей баласын мінеген тоқ мырзаның сөзін естіп
отырып: «Бай баласы көп ішсе, ішіп үйренген дейді. Аз ішсе, не-
гізі тойған дейді. Кедей баласы көп ішсе, көні кеуіп қалған дейді.
Аз ішсе, шілдесінде шық көрмеген дейді. Осы кедей баласының
кінөдан құтылары бар ма?!» – деген.

Кедейдің момыны, адалы көмек тілеп келген кезде Абай жәр-
дем етпей қалған емес. Баласы мініп жүрген атты алып беру, өзі
жеккелі отырған семіз аты құла айғырды бір шалға бере салу
сияқты істері толып жатады.

Осы төрізді естегілердің сонында Абайдың күндегі тіршілікте
балага, келінге, үй ішіне істейтін достық, атальқ, кішіпейілділік
мінезд-әдettерінің кейбірін айтуда болады.

Өзінен туған бала мен айналасын қоршаған ініге Абай істей-
тін үстаздық бір алуан. Олардан ақын, білгір, оқымысты адамдар,
ел қайраткері сияқты ересек азаматтар осіріп, білімді адамдармен
достастырып жүреді. Сол тәрбиешілік, үстаздық мінезді үлкен-
дер емес, мектеп жасындағы балаларға да көп істеген. Абайдың
қолында ауылында ескен шәкірт балалар, жас қыздар, көп келін-
дер де Абайдың алдын көріп, көп-көп өситеттеріне қанып қалған.
Әрқайсысының шамасына қарай, өзінше үстаздық, тәрбиешілік үл-
гі, өрнек табады. Жас балаларға өлең, тақпақтар жаттату, қызы неме-
релеріне ертегілер айтқызу, ән салғызу, малшы көршилерге де ертек,
аңыздар айтқызып отыру, соны өзі елтіп тыңдау аса көп болатын.
Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ер-

мек, халық сауығының үйі болады. Осындаған дағдыдан барып Абайдың досы Баймағамбеттей ертекшілер ысылып, ұстаз көріп шығып, кейін Абай айтқан әңгімелерді үлгі етіп көпке таратқан.

Сондайлық төрбие, үлгі-есиет үстінде Абайдың өлеңдерін өз аузынан ұғып жаттаған Пәкізат, Үәсилә, Әсия, Рахила сияқты оқымысты, тәлімді қыздар өсіп, ұзатылар алдында жасау сандықтарының түбіне ең асыл бүйім етіп Абайдың өлең жинағын әкететін болған.

Балалықтың мінезін, сырын білмей, қаталдық еткен ата-ананы Абай үнемі мінеп отырған. «Балаға ақылын бұрын бермей, ашуын бұрын берген атадан бала үлгі ала алмайды. О да ашула-нады», – дейді.

Келін, күйеу туралы да Абай көзқарасы жүрттан басқа, кеңдік, еркін теңдік қалпында ұстауға тырысады. Өз қолында соңғы жылдарда болып, Абайды өзі күткен Көмәлия (Көмәш) деген келініне алғаш түскен күннен бастап бетін ашып жүруді шарт етеді. Бар жайдан үялмай, ашық сөйлесіп отыруды тілейді. Сол келініне Абай өзі өлерден бұрын ауырмай тұрып: «Мен биыл өледі екем», – деп ішкі өзі түйген ауыр сырын ең алдымен айтады.

Осында жас атаулының бәріне көнгерлі, кең, дос-жарға, көпке мәжілісі ортақ ұстаз болғандықтан, Абай маңынан елдің талапкер, өнерлі, саналы жасының бәрі арылмаған. Үнемі айналасын, ауылын, үйін қоршап, Абай төрбиссін кең алғып, мейлінше қызықтап жүрген.

Сол себепті шетелдің бір үлкен адамдары Абайға келгенде, жаңағы жастар тағы Абай қасынан шықпай отырғанда, қонақтың бірі:

– Жастар, сендерге бақ берген. Ол бақ – күнде ортаңда, қолында бәріне неше алуан ұстаздық, үлгі, өнер үйретіп отырған Абай! Жылында Абайды бір-ақ көретін бізді айтсайшы! – дейді.

Шынында, Абай малшы, көршіден бастап, солардың баласынан, жасынан бастап, айналасындағы барлық естияр жанның, үлкендей-кішілі қауымның, жүрттың бәріне бойында барын түгел, үнемі үлеске салып отырған. Сол арқылы өзі тіршілік еткен ортасына тағы да мол сөүле төгіп, нәр беріп отырған Абай да ақын Абайдың өнегелі сыр-сипатын танытушы еді.

1950 ж.

ТҮСІНІКТЕР

1. Әуезов М. Абайдың өмірбаяны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов Мұхтар. Жиырма томдышқ шығармалар жинағы. 20-том. Монография мен мақалалар / жауапты шығарушылар: Л. Әуезова, З. Серікқалиев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 26-90-беттер; Абай институтының вебсайты.

2. Беккожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Коммунист. – №9. – 1940. – 27-36-беттер; Абай институтының вебсайты.

3. Бөжеев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер / құраст. филологияғылымдарының докторы, профессор Нығмет Faабдуллин. – Алматы: Жазушы, 1986. – 209-224-беттер; Абай институтының вебсайты.

4. Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кеменгері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: «Қазбірмемдік» баспасы, 1945. – VII-XXIV беттер; Абай институтының вебсайты.

5. Мұсірепов F. Қазақ әдебиетінің өркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: «ҚазССР FA» баспасы, 1954. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.

6. Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны // Социалистік Қазақстан. – 15 май. – №94 (2859). – 1945; Абай институтының вебсайты.

7. Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы пындық және әлеуметтік теңсіздік мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: проф. Қ.Ж. Жұмалиев Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. 2-том. – Алматы, 1960. – 83-110-беттер; Абай институтының вебсайты.

8. Қаратаев М. Абайды армандасақ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 155-159-беттер; Абай институтының вебсайты.

9. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР FA баспасы, 1954. – 162-172-беттер; Абай институтының вебсайты.

10. Тәжібаев Ә. Абай және қазақ лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мақала алғаш рет 1945 жылы «Майдан» журналында басылған, автордың «Өмір және поэзия» кітабында жарық көрген. Мақала ақынның бес томдышқ шығармалар жинағының төртінші томында жарияланған басылымы бойынша берілді: Тәжібаев Ә. Бес томдышқ шығармалар жинағы. 4-том. – Фылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – 26-58-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Беккожин Х. Абай және «Дала уалаяты». Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 355-364-беттер; Абай институтының вебсайты.

12. Мұқамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Мұхамедханов Қ. Қөп томдышқ шығар-

малар жинағы. I том. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш, 2005; Абай институтының вебсайты.

13. Омаров І. Ата сөзі. Баспасөзде жарияланған: Омаров І. Өмір мен өнер (очерктер, мақалалар, өлеңдер, хаттар, естеліктер) / құраст. Қ. Құрманғали. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖПС, 2012. – 286-291-беттер.

14. Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев. Баспасөзде жарияланған: Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу куралы / құраст., алғы сөзін жазған Т. Қоңыратбаев. – Алматы: Санат, 1994. – 147-167-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМУНЫ

Әуезов М. Абайдың өмірбаяны	3
Беккожин Қ. Қазақ халқының ұлы ақыны	68
Бәжесев М. «Евгений Онегин» Абай аудармасында	85
Мұқанов С. Абай – қазақ халқының ұлы кемеңгері	103
Мұсірепов Ф. Қазақ өдебиетінің оркендеуі жолындағы Абайдың тарихи орны	119
Әуезов М., Кенжебаев Б. Абай – қазақтың ұлы ақыны	127
Жұмалиев Қ. Абай шығармаларындағы шындық және өлеуметтік тенсіздік мәселелері.....	143
Қаратаяев М. Абайды армандасан.....	163
Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы.....	168
Тәжібаев Ә. Абайдың лирикасы	178
Беккожин Қ. Абай және «Дала уалаяты»	203
Мұхамедханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында	213
Омаров I. Ата сөзі	235
Қоңыратбаев Ә. Абай Құнанбаев	240
Түсініктер.....	261

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
II том
Ойлар мен толғаныстар**

Кұрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *G. Рустембекова*
Компьютерде беттеген және
мұқабаны безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№8549

Басуға 06.10.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 16,5 б.т. Офсетті қағаз. Сандақ басылыш. Тапсырыс №1507.
Таралымы 50 дана. Багасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.